Крывіцкае(Вялікалітоўскае) Навуковае Таварыства
Пранціша Скарыны

Зь гісторыі русыфікацы Вялікалітвы

ON THE HISTORY OF RUSSIFICATION OF GREATLITVANIA(BIELARUS)

New York 1967

The Francis Skoryna Kryvian(Whiteruthenian) Society
of Arts and Sciences in the U.S., Inc.

Замест перадмовы

Гэтта паданы разгляд Др. Я.Станкевіча дзьвюх працаў, каторых тэмаю ёсьць русыфікацыя Беларусі. Праца А.Пушкарэвіча беларускім чытаром мала прыступная, а другая вялікая(340 бач.) праца Александры Цьвікевіча зусім няпрыступная; часьць яе была надрукаваная ў менскім часапісе *"Полымя"*, а цэласьць вышла ў 1929 годзе ў Менску асобнай кнігаю пад назовам *"Западно-руссизм"*. Кніга, адразу па надрукаваньню, была сканфіскаваная і цяпер ёсьць вялікай рэдкасьцяй. Аўтар гэтага разгляду дзякуе сп. В. С. за пазычэньне яе.

Аўтар кнігі, Аляксандра Цьвікевіч паходзе зь Берасьця(на Палесьсю). У трыццатых гадох ён быў арыштаваны расійскімі камуністымі, і, відавочна, замучаны, бо нямаш празь яго цяпер ніякіх ведамкаў. Апошнія ведамкі праз А. Цьвікевіча падаў Масей Сяднёў у сваіх успамінах із савецкай турмы.

Абедзьве разгледжаныя працы не абыймаюць цэласьці русыфікацыі Беларусі, але гэтую цалосьць характарызуюць і падаюць супоўны зыркі абраз часьці яе.

I

А. ПУШКАРЕВІЧ: ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ДУХА НАРОДНОСТИ

(Эпизод из истории руссификации Белоруссии). Известия Академии Наук СССР, 1932 г., № 1. Отделение общественных наук, бач. 15-32).

Дасьледваны аўтарам эпізод із гісторыі русыфікацыі Беларусі ўзяты з 30-х год XIX стагодзьдзя (просьле паўстаньня 1830—31 гг.). Датыкаецца ён тае часьці Беларусі, што была забраная Расіяй трыма падзеламі — 1772, 1793 і 1795 гг., эпізод вельмі выразьлівы а шырокі.

На пачатку аўтар сьцьвярджае, што формула Пушкінава «Славянскія ручаі выльлюцца ў расейскім мору» сталася баявым лёзунгам рэакцыйных колаў расійскага грамадзтва ў пытаньню славянскім (б. 16).

Адлі ён паказуе, што калі паўстаньне было здушана, расійскі ўрад стаў «станаўко й энэргічна на дарогу рэформаў, каторыя, подле словаў міністры нутраных справаў грапа Блудава, «павінны былі адвярнуць ад усяго, могучага будзіць неадпаведныя жалі або спадзевы». Актыўнасьць ураду ў уладжаньню забраных земляў беларускіх дыхтавалася таксама «стыхійным ростам сялянскіх паўстаньняў, каторымі характарызуецца першая палавіна XIX стг. ў Беларусі» (17).

Аўтар прыводзе паданую сучаснымі губарнатарамі характарыстыку расейскага бюракратычнага апарату й паліцыі ў Беларусі. Былі яны чыста здэмаралізаваныя і вельмі адзначаліся браньнем лапаноў (21-22). Духавенства, што пайшло на службу да ўраду, ня было выняткам. Характарызуючы стан духавенства, палкоўнік Бэк (у паведамленьню шэфу жандараў) адзначае: «Духавенства — гэта маральная паліцая — яшчэ горшая за сьвецкую паліцую (22).

Высокія расійскія адміністратары ў Беларусі ані яе ня знаді. Не ляпей знаді Беларусь і ў Пецярбурзе. Зь лічбызданьня Міністэрства нутраных справаў з 1832 г. (пераховуецца ў Ленінградзкім аддзеле Цэнтр. архіву) аўтар прыводзе ведамку, што «камітэт міністраў пастанавіў, 18 кайстрычніка 1832 г., з прычыны масавых уцёкаў з войскаў, стаячых у Беларусі, выпіскі з справаў праз дэзэртыраў перакласьці на мовы нямецкую, польскую і беларускае нарэчча польскае мовы» (23).

Подле мноства праектаў рэфарматараў Беларусі, трэба было ператварыць «народны дух» у ёй. Дзеля гэтага мелі служыць рэформа асьветы, увядзеньне расійскае мовы, цывільнае і крымінальнае расійскае судовае працэдуры, скасаваньне вуніі, прыцягненьне дарогаю палёгкаў а прывілеяў да Беларусі ўраднікаў з расійскіх губэрняў і да г. п., наапошку, калянізацыя беларускіх губэрняў сялянмі з губэрняў расійскіх (18-19).

Асабліва вялікія спадзевы былі на калянізацыю. Ужо за Кацярыны II-й было вялікае раздаваньне беларускіх земляў расійскаму дваранству. «Да 1799 г. было раздана 107 двароў зь 94 160 сялян» (18). Цяпер, апрача дваран, праектавелі калянізаваць Беларусь расійскім купецтвам і асабліва сялянмі.

Калі калянізацыйны фонд быў, хоць і вельмі прыблізна, высьнены, пасулілі віцэ-губарнатарам калускаму, курскаму, пскоўскаму а арлоўскаму абясьніць люднасьці (скарбовым сялянам) пра даваньня перасяленцам (да Беларусі) карысьці а палёгкі і падаць сьпісаньні асобаў, жадаючых перасяліцца. Як бачым, мелі быць пераселеныя да Беларусі сяляне зь беларускіх земляў уперад (да XVIIIстг.) забраных Маскоўшчынаю, моўна або прынамся ідэялягічна ёю асыміляваныя. Гэтак было і ў канцы XVI—XVII стг.. І тады, захапляючы якую зямлю беларускую, Масква старалася калянізаваць яе сваймі дваранамі а купцамі (сялян тады Маскоўцы ня перасялялі на забраныя ў Беларусі землі), але брала іх галоўна із раней забраных і асвоеных ужо земляў беларускіх. Прычынамі гэтага, відавочна, былі: большая гусьціня людносьці земляў беларускіх Маскоўскага гаспадарства, чымся на землях этнаграфічна маскоўскіх або на прасторах новае калянізацыі (дольнае Ўзволжа і інш.); аднолькавасьць псыхікі, бліжшы пераезд, што ўсё стварала большую ахвоту да перасяленьня.

Жадаючых перасяліцца да Беларусі аказалася з Курскае губэрні 141 чалавек, з Пскоўскае 363 чалавекі, з Арлоўскае 84, а іншыя заявілі, што яны баяцца жыць сярод чужога народу. З Калускае губэрні жадаючых перасяліцца ня было. Гэткім парадкам, замест праектаваных на пачатак перасяліць 9 651 мужчынаў, аказалася ахвотных толькі 588. Аўтар прыводзе іншыя прычыны, чаму й гэтая колькасьць не магла быць пераселеная.

Зь беларускіх земляў, забраных Расіяй у XVIII стг., урадова былі званыя беларускімі Віцебская а Магілеўская губэрні, Горадзенская-ж, Віленская а Менская губэрні і акруга Беластоцкая — літоўскімі. Але «ў 1840 г. назоў беларускія й літоўскія губэрні быў забаронены. У цыркуляру Камітэту міністраў з 26 чырвіня 1840 г. № 542 казалася: «Калі падавалі да найвышшага подпісу ўказ, у каторым былі менаваныя губ. беларускія й літоўскія з гэтымі назовамі, гаспадар імпэратар закасаваў назоў беларускіх і літоўскіх, загадаў перапісаць указ із менаванымі губэрнямі кажнай асобна — Віцебскай, Магілеўскай, Горадзенскай а Віленскай; пры гэтым быў собскаручны найвышшы загад: «Правіла гэтае дзяржаць і наперад, ніколі накш ня пішучы, як кажную губэрню асобна» (Ленінгр. аддзел Цэнтр. арх. Комітэт дзеля зах. губ.)» б. 16, выпаска).

II

А. ЦЬВІКЕВІЧ: «ЗАПАДНО-РУССКАЯ» ШКОЛА І ЯЕ ПРАДСТАЎНІКІ

(Полымя, 1927 г. № 8, б. 101—120; 1928 г. № 1, б. 117—139, № 2, б. 132—158, № 3, 120—141, № 4, б. 113—145, № 7, б. 131—143).

У першым разьдзеле свае працы аўтар найперш даець аз-

начэньне «западно-русской» школе. «Пад гэтым назовам — кажа аўтар — мы разумеем цэлы сьцяг асобаў — палітычных, грамадзкіх, навуковых і наагул культурных, — якія паставілі сваёй мэтаю давесьці, што Беларусь ёсьць не апрычоным краем, із сваёй гістарычнай нацыянальнай прыродаю, але што яна ёсьць заходняй часткай адзінае Расіі» (101).

«Западно-руссизм» бярэць пачатак із часу Кацярыны II, каторая імкнулася, каб паміж Беларусяй і Расіяй «исчезла грань инородия» і каб Беларусы сталіся «русскими» душою й сэрцам (там-жа). Наступным этапам русыфікацыі й развою «западно-руссизму» была пара Міколы I і красаваньня свайго даходзе ён за Мураўёва.

«Адным із найзырчэйшых а найстанаўчэйшых выяўленьняў «западно-русской» школы была дзейнасьць часапісу 60—70 год мінулага стагодзьдзя «Вестника Западной России», кіраванага ведамым у сваім часе К. Говорскім». Адлі аўтар характарызуе Гаворскага і ягоны часапіс: «К. Гаворскаму абавязана Беларусь найагіднейшым тыпам «западно-русского человека», у якім, як у фокусе, адбіліся найцямнейшыя рысы панаваньня ў Беларусі старога рэжыму» (104).

Далей аўтар характарызуе пару 50-х і 60-х год (108—110) і непераборлівае ходаньне Гаворскага з украінафільствам (111—118).

«Не зважаючы на поўную салідарнасьць «Вестника» (Гаворскага) з новымі (русыфікацыйнымі) паглядамі (рас. ураду) на ўкраінафільства, не зважаючы на адданую службу яго інтарэсам «православия и русской народности», — палажэньне «Вестника» з дня на дзень горшала. Яго мала хто чытаў, падпісьнікі, спачатку даволі чысьленыя, пакрысе адыходзілі ад яго, і тыраж ягоны падаў. Дрэнна было з матар'яльнага боку і, што асабліва дзіўна, ня лепш было з папулярнасьцю, — навет у тых колах урадніцкіх а духоўных, дзе ён павінен быўбы быць прызнаным аўтарытэтам» (119). Выратаваў Гаворскага Мураўёў, гукнуўшы яго да Вільні, куды ён і пераехаў зь Кіева ў 1864 г.

У другім радьдзеле — «Гаворскі і «Вестник» Западной России» ў Вільні (надрукаваны ў № 1 «Полымя» 1928 г.) — свае працы аўтар падаець прычыны гукненьня Мураўёвам Гаворскага да Вільні — патрэбны быў дзеля абрусеньня Беларусі (117—118), паказуе культурны стан Беларусі перад паўстаньнем 1863 г. і зараз посьле паўстаньня (119—123). Адлі ён у гэтым і ў наступным разьдзеле (надрукаваным у № 2 «Полымя» 1928 г.) разглядае дзеяльнасьць Гаворскага зь ягоным «Вестником Западной России» у Вільні ад 1864—1871 г. Дзеля таго, што гэтая дзеяльнасьць служыла заданьню русыфікацыі

Беларусі, аўтар мусіц закрануць таксама русыфікацыю за генэраг-губарнатарства Мураўёва, ягонага гр. Баранова.

«Зь першых дзён выданьня (у Вільні) «Вестник» заняў становішча «казённой рептилии», якая цалком была пад загадам ген.-губарнатарскай канцылярыі і пад загадам епархіяльнага кіраўніцтва Язэпа Сямашкі. Разам із тым ён павінен быў гуляць пры Мураўёву ролю таго грамадзкага голасу, бадзь выразам тае грамадзкае апініі, безь якое ўсямоцны адміністратар ня мог абыйсьціся, дарма што меў маральнае падзьдзяржаньне патрыятычнае Масквы» (126).

Гаворскі ходаецца супроці ўжываньня беларускае мовы ў школах і царкоўных казанях, у тым ліку каталіцкіх, наагул усюды, з выняткам у сялянскім жыцьцю, дый сяляне — ён спадзяецца — навучацца з часам парасійску і забудуцца сваю мову (130). Як і расійская адміністрацыя ў Беларусі, «Вестник» даводзіў, што «Народныя школы ёсьць у Заходнім краю наймагутнейшым і найсьпяшнейшым (найудачнейшым) сяродкам да яго абрусеньня». «Можна й павінна прызнаць, што цесны зьвязак і грунтоўнае зьліцьцё туташняга народу з народам вялікарускім гатуецца ў нас тут галоўна цераз сыстэму народнае асьветы», пісаў «Вестник» (133). Побач із гэтым на бачынах «Вестника» йшла прапаганда, што асьвета шкодная «низшим сословиям» (№ 2, 155).

Калі ў расійскага ўраду зьявіўся праект адчыніць у Вільні расійскую праваслаўную духоўную акадэмію, то Гаворскі выступіў супраць гэтага. Ён пісаў: «згрупаваньне ў гэтай акадэміі студэнтаў із заходня-рускіх губэрняў, у тым ліку былых вуніяцкіх сэмінараў, шкодна адбіласяб на іх узгадаваньню ў сэнсе сучаснага ачышчэньня расійскае мовы ад мясцовых правінцыялізмаў і беларускага акцэнту, ад чаго яны, будучы туташнімі ўрадзімцамі, ня могуць пазбавіцца ў мясцовых сэмінарах. Калі пазбавіць іх сувязі із студэнтамі — урадзімцамі вялікарускіх губэрняў, яны ня здолеюць працяцца «истинно-русским духом», расійскім праваслаўем і расійскімі звычаямі» (136). І Гаворскі перамог: акадэмія ня была адчынена.

«Вестник Западной России» «сьведама блытаў рэлігію з нацыянальнасьцю, наўмысьля ставіў знак роўнасьці паміж праваслаўем і «русской народностью». Як ня было яму вонках праваслаўя Расіі, так ня было яму Беларуса-каталіка» (134).

Загады а мерапрыемствы Мураўёва аб прызначэньню да Беларусі, пасьля паўстаньня, расійскіх ураднікаў таксама сустрэлі з боку «Вестника Западной России» поўнае падзьдзяржаньне. «Трэба зазначыць, кажа аўтар, што заклікі, каторыя пісаў Мураўёў а Карнілаў (куратар Віленскае школьнае акру-

гі) да расійскага грамадзтва «прысыці з памогаю Заходня-рускаму краю» — сустракаліся гэтым грамадзтвам вельмі сьцюдзена. «Дарма што былі пазваньні й выклікі куратарамі і цераз газэты, даўгі час не зьяўляліся ахвотнікі займаць месцы ў Заходнім краю», наракае Карнілаў.

Прычыны гэтае зьявы зьясьняюцца вельмі проста: служба ў Заходнім краю вымагае ад Расійца большае працы, энэргіі й такту, чымся ў цэнтральных губэрнях. Самае жыцьцё ў паветавым месьце або ў бедным мястэчку, воддаль ад усяго роднага, сярод людзёў, чужых вераю й перакананьнямі, а вельмі часта проста варожых ёсьць мала пацяшаючым. Вонках службы жыцьцё расійскага ўрадніка («чиновника»), поўнае трывогі й няпрыемнасьцяў, абмежуецца вельмі вузкімі рамкамі радзімнага або таварыскага грудка» (137).

Адзіная магчымасьць прынадзіць да Беларусі на службу Расійца — было даць яму як мага большую пэнсію. «Грошы, — вось чым замест ранейшай ідэйнасьці і патрыятычнага служэньня інтарэсам імпэрыі — пачаў заахвочаваць Мураўёў а Карнілаў расійскае вучыцельства а ўрадніцтва. «Вестник Западной России» із захапленьнем падхапіў гэтае мерапрыемства... Праграма «обрусения Белоруссии» з гэтага мамэнту ясна вызначалася не як культурнае або нацыянальнае заданьне, а як вузка аканамічны, проста сказаць скурны інтарэс тых «дзеячоў», што пачалі з 1864 г. ехаць да Беларусі на цёплыя месцы, на падвойныя пэнсіі, надгароды, ордэны і г. д.» (137).

Прыносілі яны із сабою дэмаралізацыю. «Наплыўшы з глыбіні Расіі адно каб напхаць сабе кішаню і ня маючы абсалютна нічога зьдзержуючага, уся гэтая лотва («арава») ўраднікаў, палічнікаў, пасярэднікаў, вучыцялеў, а то й проста ахвіцэраў тых няшчысьлёных жандарскіх а казацкіх пастояў, што хмарай пакрывалі пасьля паўстаньня «заміраную» Беларусь, — унесла ў край надзвычайны маральны распад, збэсьціла а спростытуявала грамадзкае жыцьцё ў самых асновах. «Адзінае шчасьце краю», піша аб гэтых часох адзін із сучасьнікаў, была надзвычайная прагавітасьць гэтых псэўда-патрыётаў на грошы. Толькі ў хабару можна было знайсьці сабе ў тым часе паратунак ад гэтае ўлады; трэба было адкупляцца на ўсе бакі, каб спабыцца трасеньняў, скандалаў, што пакідалі просьле сябе сьляды поўнага зьнішчэньня» (138).

«Заліты крывёй кагадзе задушанага паўстаньня, разбураны з боку гаспадарскага, змучаны й зьбіты з нармальнага жыцьця, край запраўды стагнаў ад гэтае процьмы кар'еры стых а прайдзісьветаў» (138).

Гэтых, адылі, прайдзісьветаў бараніў Гаворскі. Дзеля таго ў канцы нат ягоныя прыяцелі і найзаўзятшыя прыхільнікі абрусеньня Беларусі пачалі выступаць супроці яго. Гэтак М. дэ-Пуле, рэдактар «Виленскага Вестника», просьле А. Кіркора, пісаў, што ў Вільні «зьявілася партыя канцавых русыфікатараў... Гэтая партыя дамагалася заўсёды жорсткіх мераў і ўпікала ў слабасьці й патураньню гэткіх асобаў, як сам М. Мураўёў. З боку гэтых русыфікатараў найбольш даставалася мясцовым рускім людзём... Ад іх, ад мясцовых людзёў, замест спакою а міру, вымагалі варожасьці а злосьці, — і калі не знаходзілі ні таго, ні другога, дык абзывалі іх мянушкамі палякуючых і апалячаных» (№ 2, б. 135).

Таксама Яз. Сямашка жаліўся ў лістох сваіх да сыноду, што некаторыя з прыбылых да «Заходняга Краю» ўраднікаў із трэбаваньнем ставяцца да мясцовага праваслаўнага духавенства, упікаюць яму няведаньне праваслаўных статутаў і нат мяшаюцца ў царкоўныя справы. Ён піша, што «нейкі гвардыі паручнік Шчэрбаў зачыняў самадумам безь зьясьненьня прыходы і хадзіў па аўтару ў кажуху з палкаю; штабс-капітан Крамераў і лейб-маёр Савіцкі самі служылі службу Божую, адзеўшыся ў рызы і носячы аўтарнае судзьдзё... Ведама, — піша Сямашка, — трэба зьмяніць шмат чаго ў тутэшнім краю, каб зрабіць яго аднолькавым із астачаю гаспадарства. Але трэба памятаць, што прызвычкі а звычаі, якія ўкараніліся ў масе народнай за вякі, патрабуюць гэтак сама стагодняга разумнага дзеяньня. Прымеж таго гэтыя рознасьці, дзякуючы надоечы прыбылым сюды расійскім дзеячом, былі апошнім часам прычынай смутных зьяваў у нашым краю, што сталіся галоснымі і зрабілі шмат на каго вельмі нявыгоднае даймо» (б. 135—36, № 2).

Гаворскі першы падняў пытаньне праз стварэньне расійскай земляной собскасьці ў Беларусі (137). «Вестник Западной России» пісаў: «Дзеля таго што ў вапошніх часох зьявіліся ў нашай прэсе чуткі, быццам сума штагодніх памогаў, пэнсіяў на старасьць, каторыя адзержуюць адстаўныя ўраднікі («чиновники») ўсіх службаў, зрабілася занадта цяжкой для гаспадарствавых фінансаў, дык напэўна знайшлося-б шмат такіх Расійцаў, што замест пэнсіі ахвотна замацавалі-б за сабой на вечнасьць канфіскаваныя або сэквэстраваныя двары ў Заходнім Краю. Прадставім сабе, — лятуціць «Вестник», — што ўсе пераказы пераможаныя — і вось з усіх канцоў Расіі едуць да Заходняга Краю ўраднікі-пэнсіянеры із сваймі сем'ямі, уладжуюцца тут на жыцьцё на вызначаных ім дзялянках, заводзяць гаспадарку і памалу ствараюць сваю собскую расійскую інтэлігенцыю... Гэткім парадкам расійская зямляная соб-

скасьць у гэтым краю замацавалася-б ня толькі de scripto, але й de facto і край нажыў-бы рускую фізыяномію... Цяпер шмат якія Расійцы ня хочуць заставацца на сталае жыцьцё ў Заходнім Краю, між іншага, таму, што няма тут расійскага грамадзтва, няма дзе супачыць душою. Гэтая няпрыемнасьць сама сабой зьнікла-б, калі-б край засяліўся расійскімі собсьнікамі зямлі, і, як бы на знак чароўнае рукі, борзда адбылося-б жаданае абрусеньне»... Зусім інакш адчуваў-бы ён (ураднік-Расіец), калі-б у яго быў невялічкі, гэтак прыблізна дзесяцінаў у 500, дварочак» (150).

Аўтар пытаецца, які клясавы інтарэс быў «западно-русской» школы, «хто у тых часох у складзе «западно-русской» школы»? І тут-жа адказуе: «яе складалі драбныя ўраднікі, вучыцелі селавых а месцкіх школаў ды гімназіяў, дробная мясцовая адміністрацыя, пачынаючы ад валаснога пісара і канчаючы пасярэднікам а спраўнікам, праваслаўнае духавенства, прымесцкія мяшчане, наагул тая сярэдняя краёвая праваслаўная беларуская інтэлігенцыя, якая лікам была вельмі невялічкая... Да яе, ведама, належыла й вялікаруская «інтэлігенцыя», каторая наплыла з цэнтральных губэрняў і каторая верхаводзіла справай русыфікацыі, але каторая ідэялягічнага афармленьня для «западно-русской» школы не давала і даць не магла. Эканамічна ўся гэта мяшчанска-буржуазная кляса была з рэдкімі выняткамі незаможная; ладнае земляное собскасьці і капіталаў, што гулялі-б якую-небудзь ролю ў гаспадарскім жыцьцю краю, яна ня мела. Яшчэ й да паўстаньня... гэтая дробна-буржуазная кляса расійскай культуры цягнула за Расію»... (147).

«Паўстаньне і пачаты пасьля яго разгром польскае (болей спалячоў — Я. С.) аканамічнае сілы ў краю раскрылі перад гэтай клясай найспакусьнейшыя пэрспэктывы. Высокія пэнсіі, надгароды, ордэны, магчымасьць лёгка зарабіць і выбіцца на службе, рэквізыцыі па польскіх дварох і па местах, бескантрольны разгул усямоцнай адміністрацыі... цёплыя месцы адміністратараў, судзьдзяў, пасярэднікаў, палічнікаў, вучыцялеў, наапошку вакханалія, якая пачалася ў краю з прымусовай ліквідацыяй польскіх двароў, што прадаваліся з малатка па казённай ацэнцы і якія можна было нажыць пры казённых пазыках за чужыя грошы і без усялякіх падаткаў, — усё гэта разам узятае не магло не захапіць урадніцкай і папоўскай праваслаўнай інтэлігенцыі і не аформіць яе палітычнага сьветапагляду. Мураўёў ведаў, што рабіў, калі дыкжэ на груньце эканамічнай зацікаўленасьці наважыў стварыць у краю сваю адумысловую партыю. У гэтым сэньсе ён апіраўся ня гэтулькі на сялянства, як клясавую сілу, а дыкжэ на гэтую дробна-буржуазную армію ўраднікаў і валасных пісароў, якую ён надзіў аднолькава і ідэяй расійскай народнасьці і расійскім рублём.

«Усе ласкі, усе грашовыя й службовыя выгоды йшлі ім ад тае ўлады, каторая рэпрэзэнтавала Маскву, ішлі ад «великой матушки России» зь яе неабмежанымі матар'яльнымі магчымасьцямі, ішлі ад Пецярбургу, ад дэпартамэнтаў, міністэрстваў, прыдворных сфэраў аж да самага «обожаемого монарха». Ішлі яны наапошку, ад праваслаўнага сьвяцейшага сыноду, ад маскоўскага мітрапаліта Філарэта, які ня толькі із сваіх канфэсыянальных, але й агульна-палітычных мэтаў падзьдзержаваў сыстэму Мураўёва.

«Усе паказаныя ласкі маглі быць нажыты пры адной умове — пры служэньню расійскай уладзе... Вось гэтыя эканамічныя й матар'яльныя выгоды дыкжэ й ляжалі ў васнове «западно-русской» школы...

«Селавы сьвятар і месцкі вучыцель, палацкі архівар і супрацавень губэрскіх ведамасьцяў — усе гэтыя служылыя людзі кіраваліся загадам губарнатарскай і архірэйскай улады і найперш высоўваліся гэтай уладай на вышшыя ступені сацыяльнай драбіны... На гэтым груньце і стварылася ў Вільні і наагул у ўсёй Беларусі 60-х і 70-х год тая атрутная, агідная атмасфэра, у якой пышнай кветкай закрасаваў палітычны «западно-руссизм» тыпу Гаворскага...

«Ступеняй сваёй эканамічнай зацікаўленасьці ў русыфікацыі Беларусі, скурніцтвам, прадажнасьцяй, бяспрынцыповасьцяй, «западно-руссы» Гаворскага мала чым розьніліся ад вялікарускіх калянізатараў, якім нічога, апрача голага інтарэсу, ня існавала. Пастаўленая на грунт фаврытызму, расійская культурная земляная собскасьць у «северо-западном» краю зусім лёгічна разьвівалася ў вафэру, спэкуляцыю, кулацтва. Аб гаспадарствавых і нацыянальных інтарэсах ня было і ўспаміну. Кажны з прыблудаў жадаў толькі што-небудзь зарваць у краю і барджджэй пакінуць яго» (148—149, № 2).

Дзеля менаванага няма дзіва, калі А. Пыпін пісаў, што «ён (Гаворскі) абярнуўся тут у такога абаронца расійскае ідэі і расійскае ўлады, які горшы за найгоршага ворага» (№ 1, 1928 г., б. 126). Няма таксама дзіва, што, наапошку, выступілі супроці Гаворскага нат шчырыя, але разумнейшыя памачнікі Мураўёвы. Гэтак, прыкл., П. Бяссонаў «адзін із тых, каго Карнілаў выклікаў з Масквы дзеля «обрусения» Беларусі, каму была паручана мураўёўская «рэформа» Віленскага музэю і кіраваньне работай Віленскай археаграфічнай камісіі», пісаў: «Западно-русских» людзёў не жадалі мы вітаць у гэткім мундзіру і з форменнымі гузікамі. Не карэспандавалі ім у Пецяр-

бург . . . Палітычнае, па нашаму, было ня тое самае, што палічнае («полицейское»), а гаспадарстваве — ня тое самае, што ўрадніцкае. Арэндаў (ордэнаў? — Я. С.), знакоў удзячнасьці, выгодных командыровак і ўвагі ўлады — мы не дамагаліся . . . Займаючыся гісторыяй краю, мы не ўглядалі яе ў вапісаньнях патрыятычных сьвяткаваньняў; у рупнасьці аб асьвеце, мы ўважалі, што гэта не адно й тое, што рэгулярна адседжаваць «пэдагагічныя вечары». Дасьлядуючы на месцу беларускую песьню, мы не дабачылі перамогі расійскае народнасьці, калі хто-небудзь у вап'яненьню садзіўся на берагох Вяльлі ў шырокі круг і пачынаў пяяць «Вниз по матушке по Волге» (б. 156, № 2).

Дзеля гэтага «з пачаткам 1868 г., зн. з прыездам да Вільні чацьвертага з парадку начальніка краю, ген. Патапава, «Вестник» пачынае ўсё больш траціць ранейшы пэўны тон, і на ягоных бачынах усё часьцей пачынаюць гучэць ноткі расчараваньня й пэсымізму. Пад уплывам гэтага настрою Гаворскі пачынае з большай уважлівасьцю ставіцца да «туташняга» народу, нездаволены дачыненьнямі цэнтральнай улады да мясцовага духавенства, наапошку, важыцца заявіць, што паміжураднікамі, што наплылі з Расіі, і «туташнімі рускімі» ня ўсё добра» (б. 152, № 2).

«Зазначае Гаворскі, што расійскія ўраднікі ня гэтулькі служаць Расіі, як сабе, што яны «асабліва любяць прыбытковыя месцы», і выказуе пажаданьне, каб сярод іх ня было нязручнасьцяў, інтрыгі, завіднасьці і **«каб рускія ў краю госьці мелі больш пашаны да русскіх гаспадароў краю» (153).** Тады-ж Гаворскі пісаў: «Пры адносна слабым колькасным элемэнце расійскай інтэлігенцыі ў Заходняй Расіі, галоўную ў ёй сілу складае просты народ. На гэтую сілу варта зьвярнуць увагу з боку маральнага, аканамічнага й палітычнага. Маральны бок заходня-рускага простага люду, раўнуючы да іншых, ня можа на радаваць назіральніка. Бальшыня пашыраных у іншых народаў учынкаў — у заходня-русаў разьвіты слаба; гэты народ блізу не знаёмы з раскошай, гвалтам, разгулам. Сямейныя дачыненьні туташняга простага народу не такія дзікія й свавольныя . . . Зладзействы, разбоі а падпалы тут ладне бываюць радзей чымся ў іншых мясцох. Навет п'янства ня так агідна і ня так шырака разьвіта, як у бальшыні вялікарускіх губэрняў» (152, № 2).

У 1870 г. Гаворскі адышоў ад розуму і ў 1871 г. памёр у вар'яцкім доме. «Виленский Вестник» прысьвяціў Гаворскаму 10 радкоў хронікі, а «Литовские Ведомости» — тры радкі. «Вось надгарода трывалкому ходаньніку за праваслаўе і рускую народнасьць у Заходнім краю»! — горка зазначае з гэтае прычыны А. Сапуноў» (154).

Чацьверты разьдзел працы аўтаравае мае назоў **«Характарыстыка эпохі 70-х і пачатку 80-х год»** (надрукаваны ў № 3-ім «Полымя' 1928 г. б. 120—141).

Перад паўстаньнем 1863 г., у Беларусі быў вялікі культурны ўздым. Аўтар гэтак яго добра малюе: «Канец 50-х і пачатак 60-х год былі пэрыядам усебаковага ўзросту культуры краю, праўда, культуры польскае, але слаўнай і адбіваючай касу свайго роскквіту далёка на ўсход і на захад. Побач із разьвіцьцём польскай культуры, у Вільні памалу вырастала й беларуская ідэя, пакуль што ў так званым «літоўскім», або «крывіцкім» абліччу (трэ былоб сказаць: пад «літоўскім» або «крывіцкім» назовам — Я. С.), але бязумоўна ў мясцовым, этнаграфічна-беларускім. І няма ведама, хто яшчэ ўзяў-бы гару ў дальшым развою краю, — плынь на Польшчу, на Варшаву, ці літоўска-беларускі этнаграфізм. Калі прыглядзіцца да тае «літоўскае» партыі, якая групавалася каля Нарбута, калі дазнаць глыбіню працы і захопленасьць ёю, чым адзначалася гэтая партыя ў васобах Адама Кіркора, Сыракомлі, Адынца і іншых, — дык прыдзецца згадзіцца, што яна ткі брала гару над чыстай польскасьцю, і раней ці пазьней, але запанавала б у Вільні» (120).

Адлі аўтар кажа, што з гэтай групаю былі зьвязаныя беларускія паэты. Аўтар прыводзе довады, што паміж беларускай нацыянальнай групаю і беларускай інтэлігенцыяй польскага кірунку вялося ідэялягічнае ходаньне (там-жа). Перамога беларускага нацыянальнага кірунку забесьпячалася яшчэ вывальненьнем сялян ад прыгону, зн. элемэнту ані не спалячанага.

«Разгром Мураўёва і той рэжым гвалту а тэрору, якім ён нішчыў «польшчыну» ў Беларусі, зьнішчыў і пачаткі беларускага культурнага руху. У Вільні, як і ў усім краю, запанавала афіцыйная казённая «русская народность», расійскае войска, паліцыя, жандармэрыя, расійскі ўраднік і ягоная мова. Пачалося змаганьне за «душу» беларускага насельніцтва, за ягоную веру й будучыню, змаганьне шляхам штучнага насыланьня «истинно-русского» вучыцельства, расійскае кнігі, адчыненьня расійскіх кнігарняў, школаў і бібліятэкаў. «Усе гэтыя ўрадовыя «меры к восстановлению русской народности» ў Беларусі, што пачаліся за Мураўёва і цягнуліся пры бліжшых ягоных памачнікох, агульна вядомы . . . усё жывое, усё зьвязанае з краем, зь ягонымі думкамі й настроямі, усё, што працавала над ягонай мінуласьцяй і аддавала сілы сучаснасьці» —

усё гэта шчэзла. «У часе апошняга пагрому, яны быццам былі змыты з аблічча зямлі, іх як-бы зьмяла нейкая нявідная рука . . .», пісаў адзін староньні сьветка просьле паўстанскіх падзеяў, якому давялося быць у тыя часы ў Вільні» (122).

Лік расійскага войска ў Беларусі павялічыўся просьле паўстаньня да надзвычайных памераў. Войска мела русыфікацыйны ўплыў на жыхарства (128).

Аўтар апісуе поўны ўпадак гаспадарскі (б. 134—138) й культурны краю (139—141). «Гэткай была Беларусь просьле паўстаньня ў 70-х і пачатку 80-х год», калі ў ёй пачало абуджацца сьведам'е свае нацыянальна-культурнае апрычонасьці і калі паралельна гэтаму разьвівалася дзейнасьць ідэялёга «западноруссизма» — М. Каяловіча» (141).

У разьдзеле V свае працы, надрукаваным у № 4 «Полымя» з 1928 г. (б. 113—145), аўтар разглядае **«Пагляды й дзейнасьць М. Каяловіча».**

Каяловіч займае цэнтральнае месца ў «западно-русской» школе. «Толькі дзякуючы Каяловічу школа «западно-руссов» адзержыла сваё канчальнае ідэялягічнае афармленьне» (113). Аўтар падаець жыцьцяпіс Каяловіча, разглядае ягоную ідэялёгію а дзеяльнасьць і зьясьняе прычыны, чаму гэты чалавек, непадобны да моральна нізкога Гаворскага, мог стацца рэнэгатам і зраднікам свайго народу на карысьць Масквы. Прычынаў было колькі, павязаных між сабою. Першай прычынаю было незнацьцё некатарымі Беларусамі Расійцаў, як народу, і няведаньне гістарычных дачыненьняў Масквы да Беларусі. Пры быцьцю гэтае акалічнасьці ды аднача́сна пры ненавісьці да Польшчы і баязьні яе, даная Расіяй дзеля сваіх эгаістычных мэтаў некатарая помач праваслаўю ў Беларусі, яшчэ за беларуска-польскай Рэчыпаспалітай у XVIII стг., кідала некатарых незаднаважаных людзёў у вабыймы расійскія. У такой радзіме (сям'і) вырас Каяловіч (115, 116). Ягонаму зрадніцтву прыяла яшчэ тое, што ён утажсамляў рэлігію з нацыянальнасьцяй (138). «Адзіная вера — магла пакрываць рознасьць нацыянальнасьці», кажа ягоны біяграф І. Філевіч (119). Ягоныя навуковыя працы таксама мелі аднабокі характар — ён працаваў над гісторыяй рэлігійнае вуніі ў Беларусі, што адказавала ягонай навуковай прыгатове, як гадунца праваслаўнай духоўнай акадэміі. Але і ў сваім дасьледаваньню гісторыі вуніі ён ня даў «зьясьненьня агульна-гісторычных а сацыяльных умоваў зьяўленьня вуніі, якія былі праведзеныя ў пазьнейшых больш бестароньніх працах» (120).

Дарма, што Каяловіч быў адданы расійскай справе, ён нат на сабе дазнаў дачыненьне Расійцаў да Беларусаў. «З глядзішча Мураўёва — сьцьвярджае аўтар — усе мясцовыя людзі былі падазроныя за паланізм, незалежна ад таго, ці былі яны каталікамі, ці праваслаўнымі; розьніца паміж Палякамі і «западноруссамі», а тым больш Беларусамі, — была, подле пераканацьня Мураўёва, зусім невялічкая. Ягоным даверам карысталіся толькі карэнныя Вялікаросы, толькі «истинно-русские люди». Усё, што ня было «истинно-русским», з цэнтральных вялікарускіх губэрняў, усё, на чым ляжала пячатка тутэшнясьці, мясцовай гісторыі а культуры, — усё гэта выглядала ў ваччу Мураўёва «палякуючым» а «лацінствуючым» (133).

З глядзішча нацыянальнага аўтар даець гэткую канчальную характарыстыку Каяловіча: «Каяловіч змагаўся проці фэдэрацыйнага прынцыпу, але разам із тым вызнаваў яго рацыю; змагаўся за адзінства Расіі із «Западной Русью», але разам із тым высака цаніў гістарычную апрычонасьць Беларусі. Іншымі словамі ён стаяў у сваіх канчальных разважаньнях на ўзьмежку таго, што мы завем этнаграфізмам і нацыяналізмам. Ён рупна адхрышчаваўся ад небясьпечнасьці пераходу першае стадыі ўсьведамленьня ў другую, — баяўся, галоўнае, каб гэты пераход ня быў скарыстаны Польшчай» (114). Выглядае, што Цьвікевіч не цацкаецца з Каяловічам, хочучы знайсьці ў ім штось пазытыўнае, прымеж таго гэта тыповы здольны янычар.

«Западно-руссизм' у ідэялягічным афармленьню» ёсьць назоў VI разьдзелу працы аўтаравае, надрукаванага ў № 7 «Полымя» 1928 г. (б. 131—143). У гэтай часьці свае працы аўтар разглядае беларускі адраджэнскі рух 70-х а 80-х год XIX стг. і працілежную яму русыфікацыйную дзейнасьць «западноруссов» на чале з Каяловічам.

У 70-х гадох пачалася літаратурная дзеяльнасьць Пранціша Багушэвіча, бацькі беларускага нацыянальнага адраджэньня. У гэтым-жа часе зьяўляюцца такія беларускія навуковыя дзеячы-патрыёты, як Іван Насовіч, аўтар вялікага слоўніка Беларускае мовы. «80-ыя гады адзначаюцца шпаркім развоям беларускае этнаграфіі і павялічанай зацікаўленасьцю да беларускае народнасьці, як аб'екту навуковага вывучэньня» (136). У Менску з 1887 г. дзее грудок інтэлігентаў адданых беларускай справе (паэта Іван Няслухоўскі, Ал. Слупскі, будучы гісторык М. Даўнар-Запольскі). Група студэнтаў выдаець часапіс «Гоман» з дамаганьнем аўтаноміі Беларусі (137).

Ня толькі ў закліках беларускіх фэдэралістых веяла «духам сэпаратызму», але адусюль. «Дух сэпаратызму» дзьмуў нават із салідных навуковых выданьняў, больш таго — аб ім разважалі ў беларускіх царкоўных брацтвах. Тое, аб чым так рупіўся Каяловіч перад паўстаньнем і падчас яго, «каб мясцовая партыя», альбо «партыя лепшых польскіх людзёў» у Бела-

русі адмовілася ад ідэялаў вялікае Польшчы, адхінулася ад тварэньня польскае культуры на беларускіх землях і прыняла «новую праграму» — сталася, але сталася зусім не ў такім выглядзе, аб якім лятуцеў «западно-руссизм»: адмовіўшыся ад служэньня польскасьці, «мясцовыя людзі» польскай культуры не пачалі служыць расійскасьці, але пачалі аддаваць свае сілы мясцовай-жа ідэі — беларускай (138).

Каб магчы ходацца з гэтым рухам, трэба было ідэялягічна аформіць «западно-руссизм». За гэта і ўзяўся Каяловіч. У сваіх чысьленых агітацыйна-арганізацыйных падарожжах па Беларусі ён сустракаўся з рознымі смутнымі зьявамі — зь бязьдзейнасьцю «русских людей», зь няўмелым спосабам абрусеньня і інш., але найбольш яго даняла новая зьява — беларускі сэпаратызм.

«На ўсёй прасторы Заходняй Расіі — пісаў Каяловіч — цяпер разгартаецца падвойны сэпаратызм — заходня-рускі й вялікарускі ... «Русские люди» ў Заходняй Расіі цяпер займаюцца геаграфіяй, генэалёгіяй і на'т фізыялёгіяй, але з такога боку, які ня мае ніякіх адносін да навукі. Яны разьбіраюцца, што адкуль паходзіць і на што канчаецца ягонае прозьвішча,— на — «ов» ці на «іч». Адныя кажуць: хто з усходу Расіі, той нашэньнік поўных расійскіх асноваў жыцьця, хто із захаду, — той на поўрускі, палякуючы або уніяцтвуючы. Другі бок плаціць аднаважнай манэтаю: хто із захаду, той сумленны, прыстойны чалавек, а хто з усходу, той гультай. Пад гэтымі дробнымі лаянкамі заховуецца вельмі спаважнае разадзіночаньне» — прызнаецца Каяловіч (142).

Каяловіч ня супроці таго, каб «просты народ беларускі й маларускі» гукаў пасвойму, але інтэлігенцыя «усіх трох рускіх плямёнаў» павінна гукаць толькі парасійску. «Цяжка зьверыць зло — кажа ён — якое выходзіць на'т ужо цяпер ад нашага інтэлігенцкага сэпаратызму. Ім ужо займаюцца добрыя людзі, і вынікі гэткага падзелу вельмі часта балюча адбіваюцца на тамашнім жыцьцю. Але яшчэ важнейшыя будуць вынікі, калі гэты сэпаратызм пачне разьвівацца лягічна і ськіруецца ў Беларусі ў гушчу простага народу.

«Шмат хто із заходня-рускіх людзёў ... вельмі затрывожаны развоем сярод іх гэтага западно-рускага сэпаратызму і імкнуцца паказаваць усім, што яны стаяць вышэй за яго ... з радасьцю я сустракаў грудкі, дзе навет не падыймаюць мовы, хто з усходу, а хто з захаду, але ўсе складаюць адно. Гэта тыя грудкі, у каторых заховуецца дарагое імя І. Аксакава, дзе заховуецца славянафільства — лепшы расійскі сьветапагляд ... І я скрозь прыходзіў там да думкі, што калі-б я ніколі ня быў славянафілам, дык стаўся-б ім па гэтым падарожжы па Заходняй Расіі» (142—143).

Гэтак прайшоў Каяловіч да «найгалаўнейшае ідэі «западно-руссизма» — да ўсемагутнае ідэі славянафільства (143).

Засталыя ідэялягічныя рысы «западно-руссизму» аўтар зьясьняе ў наступным VII разьдзеле свае працы, надрукаваным у кн. II «Полымя» 1929 г. («Спробы ідэялягічнага афармленьня «западно-руссизма»).

Славянафілы, у тым ліку іхныя «западно-русские» сяброве, прынамся часьць іх, не працівіліся дасьледаваньню й на'т прызнаваньню гістарычнай апрычонасьці Беларусі, але з тым, што цяперака ўсё культурнае жыцьцё Беларусаў павінна быць вялікарускае (148). «Палеміка Каяловіча з фэдэралістычнай тэорыяй ясна паказала, якую цану мелі ўсе славянафільскія галашэньні «западно-руссов» і абяцаньні агульна-славянскага адзіноства незалежна ад вялікарускага верхаводзтва. Яна паказала разам із тым, чаго была варта пашана «западно-руссов» да мясцовых асаблівасьцяў і куды вяла казань іх аб «прытульным месцу» Беларусі ў Расійскай імпэрыі. Калі пытаньне аб праве асобных плямёнаў, — у даным прыпадку ўкраінскага й беларускага, — пачало ставіцца ня ў тэорыі, а на практыцы, калі справа даткнулася навет ня права на палітычную самастойнасьць, а на сваю собскую школу ды кнігу, — зн. на элемэнты самастойнасьці культурнай, — «супольнасьць у славянсьцьве» адразу зьмянілася на «зьліцьцё ў вялікарускасьці» (149).

Дзеля таго й пагатове супроцістаўіцца Каяловіч да спробы беларускага грудка ў Віленскім унівэрсытэце — Даніловіча, Ярашэвіча ды інш., «якія прыходзілі да сьведам'я, што й самі яны не Палякі, а тым больш ня польскі народ іхняга краю» ... «надумаліся аднавіць самастойнасьць заходняй Расіі на аснове старой ідэі палітычнае незалежнасьці Літвы» (135). «Западно-руссизм» адзначыўся безаглядным ганьбеньнем усяго польскага і «бязьмернай хвальбой Расіі, як ідэялу, у якім тоіцца ўвесь сэнс, уся сутнасьць быцьця Беларусі» (133). Разам із тым «быў у пяршыню сфармуляваны «западно-русский» аргумэнт аб «вялікай магутнай Расіі», — аргумэнт, які пры дальшым развою беларускага вызвольнага руху стаўся нам такім знаёмым» (137).

Аўтар зьясьняе ідэялёгію «западно-руссов» і адначасна паказуе, што яна была абаперта на хвальшывых допушчэньнях, бо, «змагаючыся з Польшчай, «западно-руссизм» усе свае надзеі пакладаў на ўсход. Беларусь подле пераканаьня «западно-руссов», спрадвеку цягнула на ўсход, мела з усходняй Расіяй адзіны нацыянальны карэнь, адну ўсходня-славянскую глебу ... той самы гістарычны спадак ...» (140).

Каяловіч даводзіў, што «Толькі ў вадзіносьцьве з Усходняй

Расіяй любоў да Беларусі можа мець законнае а плоднае выяўленьне. «На ўсход Беларусь цягне народнае адзінства крыві, — паўтарае Каяловіч свой звычайны аргумэнт, — і вораг народу той, хто будзе паўставаць супраць гэтага адзінства. З усходу прынесены Беларусі гэткія дабрыні, як падзелы Польшчы і вызваленьне ад прыгону. А што прышло із захаду? Жыды, езуіты, вунія, гібель народнае інтэлігенцыі, сыстэма батрацтва, прыгоннае становішча ды інш.» (139).

Запраўны, ніякага адзінства крыві ані адзінага нацыянальнага караня ў Беларусаў із Расійцамі няма, бо Беларусы балцка-славянскага паходжаньня, а Расійцы — Фіны, адно із славянскім пакостам, мітам ёсьцека «усходня-славянская глеба», а гістарычны спадак у вабодвых народаў розны. З вынятткам адзінак у пасьлейшыя хваравітыя пэрыяды, Беларусь да Расіі ніколі не цягнула. А што да «дабрыняў», дык падзелы былі ня Польшчы, а беларуска-польскай Рэчыпаспалітай, скасаваньне прыгону ў Расіі сталася 70 год просьля таго, як у Беларусі было пастаноўлена звольніць сялян ад прыгону (у 1793 г. беларуская дэлегацыя на чале з Т. Касьцюшкам заявіла француcкаму рэволюцыйнаму ўраду праз пастанову ў Беларусі звольніць сялян ад прыгону). Што да Жыдоў а езуітаў, дык могуць яны адным падабацца, другім не, але былі яны ў усёй заходняй Эўропе, дык прыродна, што былі і ў Беларусі, каторая складае часьць Заходняе Эўропы. Беларускае народнае інтэлігенцыі найбольш зьнішчыла Расія, захапіўшы Беларусь. Сыстэма батрацтва была рэзультатам несправядлівай земляной рэформы, праведзенай Расіяй, пачынаючы з 1861 г. Прыгон дыкжэ найцяжшы быў у Расіі.

«Западно-руссам» «Галоўным хундамэнтам адзіноства Беларусі з Расіяй было праваслаўе... Вось чаму ўся гістарычная аргумэнтацыя Каяловічава перасыпана фактамі ды давёдкамі зь беларускае царкоўнае гісторыі». «Але й тут — добра кажа аўтар — «западно-руссизму» не пашанцавала, бо ў Беларусі, як ведама, апрача праваслаўя, здаўна было пашырана каталіцтва, ня кажучы ўжо аб вуніі, што існавала з канца XVI стг. да сярэдзіны XIX стг. і ў пэўным разуменьню была своеасаблівай «беларускай мужыцкай верай». Праўда «западно-руссизм» з надворнага боку лёгка разьвязаваў гэтую рэлігійную супярэчнасьць:... ён проста не ўважаў Беларусаў-каталікоў за запраўдных Беларусаў і аддаваў іх Польшчы. Але гэта была вялікая нацяжка, яна занадта біла ў вочы кажнаму неасьлепленаму праваслаўным патрыятызмам (запраўды-фанатызмам — Я. С.)» (144).

Чым далей, тым болей ягоны (Каяловічаў) «западно-руссизм» набіраўся — «истинно-руских» рысаў і станавіўся ў цэнтру агульна-расійскае рэакцыі. Як прафэсар Пецярбурскай Духоўнай Акадэміі, у «Словянском Обществе», у этнаграфічным аддзеле «Геаграфіческого Общества», у Камісіі арганізацыі народных школаў у Беларусі, — усюды ён «ратует за благо Западной России» — у справы яе «вбивает русский гвоздь». Гэтай-жа мэце ён служыць у супрацы із Саблерам, Пабеданосцавам, Карнілавам і Суворынам — тагачаснымі кіраўнікамі расійскае рэакцыі. Навокал яго ў гэтыя гады ствараецца цэлая група бліжшых прыхільнікаў, ягоных собскіх гадунцоў, — прафэсароў Скаблановіча, Завітневіча, Філевіча, Цьвятаева ды іншых прадстаўнікоў «западно-росской» школы» (150).

Характарыстыка становішча Беларусі ў 80—90 гг. (Полымя 1929 г. май, б. 115—138).

Тут аўтар галоўна разглядае, чаму й як Беларусь у 80-х гадох дзевятнаццатага стагодзьдзя сталася гаспадарскай калёніяй Расіі: «...расійскія калянізацыйныя імкненьні ў кірунку Беларусі — кажа аўтар — ясна вызначаліся ня толькі ў практычным жыцьцю, ня толькі ў факце штодзеннага захапленьня расійскім капіталам беларускага эканамічнага жыцьця, але і ў літаратуры. Гэтак, прыкладам, вядомы расійскі соцыялёг С. Южакоў у 1886 г. выразьліва прапагандаваў калянізацыйны паход на Беларусь, зьясьняючы яго патрэбу інтарэсамі гаспадаркі расійскага гаспадарства. (Калянізацыя Палесься, — кажа ён, — разумеючы пад Палесьсем наагул усю беларускую этнаграфічную тэрыторыю, — належа да ліку найважнейшых заданьняў нашае нутраное эканамічнае палітыкі» (117).

«Калянізацыя Беларусі расійскім капіталам вызначалася пры канцу XIX стг. ў найразнастайнейшых формах: у форме гандлёвых адносінаў мясцовых фірмаў із Масквой, у форме адкрыцьця ў Беларусі адзьдзелаў маскоўскіх і пецярбурскіх банкаў і банкірскіх кантораў, у вялікім развою чыгунак, у вялікім гаспадарстваым будаўніцтве — ня толькі чыста эканамічным, але й стратэгічным, у ўсё большым напльіве на Беларусь расійскага войска й урадніцтва і, наапошку, у надзвычайна борздым росьце расійскае школы і асьветы наагул» (113).

Побач із расійскім капіталам, у 90-х гадох ідзець на Беларусь польскі прамыслова-ралейны капітал і паляпшае дворную гаспадарку апалячаных паноў (126 і наст.). Разам із польскім капіталам прыходзе польская палянізацыйная дзейнасьць (б. 131 і наст.).

Разам із гэтым «і ў (польскім) патрыятычна-сацыялістыч-

ным кірунку Беларусь рабілася аб'ектам агульна-польскай нацыяналістычнай экспансіі. Навачасная капіталістычная Польшча варочалася на Беларусь задзіночаным фронтам — ад магната да пэпэсоўца».

У разьдзеле 8-ым сваe кнігі аўтар разглядае «Западно-руссизм пры канцу XIX в.» «Барацьба за Беларусь — кажа аўтар — паміж расійскім капіталам і польскім панам, адноўленая па вялікім перапынку на пачатку асьмідзясятых год, павінна была раскрыць перад «западно-руссизмам» найражавейшыя пэрспэктывы... Радасны настрой падмацоваваўся цэлым сьцягам фактаў... быў закладзены «Крестьянский поземельный банк» (1882 г.), было прынята палажэньне пра сынадальна-царкоўна-прыходзкія школы (1884 г.)... у Вільні было адноўлена гэнэрал-губарнатарства, на чале з «вполне русским» ген. Троцкім; на гэнэрал-губарнатарскім пляцу ў тэйжа Вільні быў із вялікай урачыстасьцяй пастаўлены помнік Мураўёву, закладзены й «Мураўёўскі музэй» — «фабрыка отечественных патриотов», — як сказаў адзін із сучасьнікаў, і г. д... На Беларусі, здавалася, варочаўся знаёмы мураўёўскі рэжым, усюды узноў «пайшла мода на Мураёва» (167—68).

«Аднак надзеям западно-руссов» і на гэты раз ня суджана было спраўдзіцца» (168). Аўтар адлі ў цэлым разьдзеле разглядае прычыны гэтага.

Як «западно-руссы», так і расійская адміністрацыя ўважалі, што абрусіць Беларусь можна толькі прапусьціўшы новае пакаленьне цераз расійскія пачатныя школы, вучыцельскія сэмінары і вучыцельскія інстытуты (268). І праўда «маса, канчаючы стары вучыцельскі сэмінар, выходзіла адтуль патэнтаванымі русыфікатарамі»; але былі адзінкі сярод «народнае сялянскае інтэлігенцыі... якія па сэмінару ня чураліся «мужыцкіх» інтарэсаў. Сярод іх «знайшла сабе прыхільнікаў ідэя нацыянальна-культурнага й палітычнага адраджэньня Беларусі». Аўтар паказуе як гэта ставалася (269—274). Дзеля ілюстрацыі, як нацыянальна ўсьведамляліся гадунцы вучыцельскіх інстытутаў, ён прыводзе таксама цытаты з успамінаў Н. Бантыша «Старая Вильна» 1884—1906, што былі ў рукапісе ў рэдакцыі «Полымя». Бантыш, між іншага, пісаў: «У Віленскім інстытуце ўсе гадунцы ягоныя мелі магчымасьць карыстацца архівамі ў вялікай публічнай біблятэццы, а таксама ў музэю. Вучыцельскі пэрсанал інстытуту ўходзіў у «Комиссию по разбору древних актов». Гадунцы ягоныя таксама прымалі ўдзел у дасьледаваньню й аглядзе гістарычных дакумэнтаў. Такім парадкам, ім, Беларусам, зусім ясным рабілася законнае гістарычнае права Беларусі і на Смаленск, і на Вяліж, і на Невель, і на Сураж, і на Аўгустоў... Яны бачылі, што Пранціш

Скарына — першы друкар беларускі й славянскі... распачаў друкарскую справу ў Вільні й Полацку. Вось адкуль пайшоў культурны друк. І вось акт за актам, ліст за лістам слухачы інстытуту бачаць, што беларуская мова была абавязкавай у старым «літоўскім» гаспадарстве...» (272). Гэта была адна прычына неўжыцьцяўленьня спадзеваў «западно-руссов».

Другая прычына ляжала ў сфэры іхных дачыненьняў да Расіі. Як ні дзерліся «западно-руссы» із сваім расійскім шавінізмам, Расійцы іх ня прызнавалі за запраўдных Расійцаў і ім ня верылі. Расія патрабавала мноства ўраднікаў, і «западно-руссы» спадзяваліся, што яны пазаймаюць першыя месцы ў Беларусі, але з гэтым «Пецярбург не згаджаўся». «Як пры Мураўёву, так і цяпер, кіраўнікі расійскае палітыкі не маглі паручыць долю краю «западно-руссам», каторыя, хоць і былі шчырымі служкамі вялікагаспадарстваве расійскае нацыі, але самі... да гэтае нацыі не належалі. Пры новай «модзе на Мураўёва» стары пагляд на «западно-руссов» заставаўся ў гэтым сэньсе да сьмешнага аднолькавым. Як просьле паўстаньня, так і цяпер пад канец веку «западно-руссы» былі ў вачох Пецярбургу падазроным элемэнтам» (175).

Аўтар прыводзе праграму абрусеньня Беларусі, каторую ў 1887 г. ясна выказаў у «Новом времени» ідэялёг расійскіх русыфікатараў Б. Салаўёў. Я прывяду за аўтарам некаторыя месцы з гэнае праграмы. Салаўёў пісаў: «Ад аднаго павялічэньня праваслаўных цэркваў праваслаўе ня ўзмоцнілася, дзеля гэтага ня зроблена было нічога. Пачаць із таго, што праваслаўе ня можа праводзіцца ў жыцьцё сьвятарамі зь мясцовых урадзімцаў...

«Застаецца пагаварыць пра народныя школы. Школаў гэтых у заходніх губэрнях больш, чымся ў расійскіх. Апрача таго, ёсьць ладны лік вучыцельскіх сэмінароў. Здавалася-б дзеля гэтага, што школьная справа магла-б памагаць дасьпехам абрусеньня, але й тут мы далёкія ад пастаўленай мэты. Прыслухайцеся да мясцовай мовы, якой размаўляюць гадунцы мясцовых школаў і навет гімназіі, і вы будзеце зьдзіўлены асаблівасьцю націскаў — злучэньням словаў і тэрміналёгіі... І зразумела чаму. Як у народных школах, так і ў гімназіях вучыцялі й вучыцелькі — мясцовыя ўрадзімцы. Тут часта можна сустрэць ня толькі вучаньніка народнае школы, але й гімназіі, які піша «трапка», замест «тряпка» і г. д., не па апісцы або абмылцы, а таму, што так кажуць і пішуць усе туташнія. Скончыўшы народную школу, вучаньнікі, як і ўперад, завуць Тройцын дзень — зялёным сьвятам, Усьпеньне — Першай Прычыстай і да г. п...

«Але шмат чаго яшчэ ня позна паправіць. Пажадана, каб асновы абрусеньня былі праведзеныя бяз жадных адхінаў. **Трэба, каб і сярэднія ўрады замяшчаліся асобамі чыста расійскага паходжаньня** праваслаўнае веры . . . Пажадана, каб прыяжджомыя расійскія ўраднікі не зрасталіся зь мясцовасьцю, не абарачаліся ў паноў, працятых вылучна мясцовымі інтарэсамі. Служба кажнага Расійца ў заходніх губэрнях павінна быць абмежана сяма, асьма, найбольш дзесяцьма гадамі. **Сьвятары, дзякі, вучыцялі гімназіяў ды іншых установаў павінны быць прызначаныя з урадзімцаў нутраных губэрняў, чыста расійскага паходжаньня.** Стыль цэркваў павінен быць расійскі» (276—277).

«Урадовы Пецярбург — кажа аўтар — зусім згаджаўся із салаўёўскай пастановаю справы: мясцовым урадзімцам было забаронена займаць пасады (найперш у васьвеце) вышэй 5-ае клясы, а па службе праваслаўнае веры, — вышэй сьвятара. Было прынята за правіла — усіх канчаючых духоўныя сэмінары ў Беларусі, пасылаць на прыходы да цэнтральных расійскіх губэрняў. Стары Каяловіч расказаваў ў «Епархіяльных ведамасьцях» пра гэта цікавыя рэчы: «Цяпер — пісаў ён (1881—82 гг.) — у Заходняй Расіі ўсе архіпастыры з нутраных губэрняў. Прызначэньне ў Заходнюю Расію кажнага з гэтых архірэяў выклікае просьбы пра службу з боку іхных родных, родзічаў. Няма жыцьця ад гэтых просьбаў. Некаторыя выклікаюць сюды сваіх родзічаў подля прынцыпу, каб больш дасьпешна русыфікаваць гэты край. Добрыя людзі сярод іх лучаюць адзінкамі. Бальшыня — «искатели счастья». Наадварот, «западно-руссы», што канчаюць духоўныя акадэміі, бадзяюцца па ўсёй Расіі. Я асабіста мог-бы скласьці вельмі ладнае сьпісаньне маіх студэнтаў, «западноруссов», якім я памагаў гатавацца да служэньня на бацькаўшчыне і якія раськідаліся па такіх мясцох, дзе не маглі знайсьці магчымасьці ўжыць сваю «западно-русскую» веду — у Ніжні Ноўгарад, Астрахань, Кішанёў» (277—78).

Менаваная праграма была прынятая ўрадам (279).

Наапошку, з боку расійскага быў высунены плян падзяліцца Беларусяй із Палякамі і, такім парадкам, зь імі пагадзіцца, бо польскія (запраўды спалячаныя) паны ў Беларусі былі расійскаму дваранству мільшыя, чымся Беларусы, у тым ліку і «западно-руссы» (281—284).

У тым-жа часе — дзеля апраўданьня нішчэньня Беларусаў — у расійскай літаратуры была пашыраная хвальшывая характарыстыка Беларусаў, як народу недалужнага, кволага. Адылі, пасьлей, Южакоў, галоўны аўтар пляну збліжэньня з Палякамі беларускім коштам, мусіў прызнаць (у 1907 г.), што «Ранейшае прадстаўленьне пра Беларусаў, як пра плямя нізкога росту й слабое аказалася няверным. У бальшыні яны фізычна складзеныя вельмі добра, маюць рост вышэй сярэдняга, жыцьцявы індэкс перавышае 50 прац. і сьветча пра фізычную крапчыню» (Большая Энциклопедия, выд. 1908 г., т. IV — рэдактар С. Южаков).

«Западно-руссизм» пры канцу веку не тварыў азначанае краёвае партыі, не намагаўся яе стварыць. Вонкавае праяўленьне яго ў Беларусі ў гэтыя гады было дваістае: з аднаго боку да ягоных радоў належыла вялізная армія дробных ураднікаў-русыфікатараў, якія жылі адзіным жаданьнем захаваць сваё службовае месца і не пярэчыць «видам начальства»; з другога боку — невялічкі лік грудкоў «западно-русских» культурнікаў у беларускай правінцыі (у сталічнай Вільні да іх расійская адміністрацыя блага ставілася (287), якія працягавалі традыцыі Каяловічавы» (288). Сярод іх некаторыя збліжаліся да беларускага нацыянальнага сьведам'я. Гэтак «У вабарону сваю «западно-руссы» прывялі даволі аргумэнтаў. Формуляваныя яны былі віцебскім грудком, што складаўся каля Сапунова. Адказаць на выступленьні Южаковаў, Салаўёваў і К-о паручылі Стукалічу, што быў здольны да публіцыстыкі. «Із статыстычнымі данымі ў руках давялі мы тады, — разказаваў Стукаліч, — што як толькі Беларусы адзержылі свабоду ад польскае няволі і больш-менш дастатныя надзелы зямлі, на працягу апошняй чэцьверці веку праявіўся вылучны рост дабрабыту краю, і Беларусь у ўсіх дачыненьнях далёка пакінула за сабой усход, цэнтр і паўдня Расіі» . . . Аўтар захоплены Беларусьсю, ён любе яе ўсім сваім «западно-русским» пачуцьцём і хоча гэтую любоў перадаць «старшаму брату», хоча пераканаць яго ў харашыні беларускае прыроды, у прыродных багацьцях краю, у гістарычнай важнасьці беларускага народу, у ягонай культурнасьці і сьветлым нацыянальным характару. Ніколі так выразьліва не праяўляўся мясцовы «западно-русский» патрыятызм, як у даным прыпадку, калі яму прыходзілася бараніцца ад свае-ж «пабратымчай Масквы». «Усяго мы тут знойдзем . . . і натуральныя багацьці яе, — лес, рыба, лён, пянька ды інш. ідуць на сталічныя й заграннічныя рынкі, рупатлівыя вывучэньні мясцовае археалёгіі, гісторыі й этнаграфіі адкрылі запраўдную фізыяномію мінуласьці Беларусі, багатую драматычнымі эпізодамі; гісторыя Беларусі — вынятковая багацьцем матар'ялу раманістым, прырода Беларусі — нічым ня ўступае прыродзе Швайцарыі, Італіі, Гішпаніі а

Шотляндыі, — харошыя ляндшафты, лясы а гушчары»... «Такою харашынёю абдарыў Госпад бедны наш край, — піша Стукаліч, — што куды ні глянеш, проста на душы сьветла... Ды не адно край, але людзі нашае ціхое, прыгожае Беларусі пачынаюць надзіць да сябе спаважную ўвагу расійскае навукі і расійскага грамадзтва», — і пераказуе пра прыродныя здольнасьці беларускага плямені, зь якога вышла шмат геніяльных і таленавітых людзёў, пачынаючы ад Фрацыскі Скарыны а Сымона Полацкага і канчаючы Касьцюшкам, Міцкевічам, Спасовічам, Манюшкам а Глінкаю. Беларусь багатая гісторыкамі, паэтамі, музыкамі, вайсковымі героямі, каторыя, — не баіцца прызнацца «западно-русс» Стукаліч, — хоць і былі ў бальшыні польскае культуры і служылі польскай справе, але этнаграфічная прыналежнасьць каторых да беларускага плямені бессупярэчная. Выразам беларускага народнага генія, — бароніцца ён далёй, — ёсьць славуты Статут Літоўскі, зь якога Аляксей Міхайлавіч сьпісаў сваё расійскае «уложение». «Прыглядзьцеся, — кажа ён, — уважней да архітэктуры туташніх будынкаў, гмахаў, цэркваў і г. д. — і вы згодзіцеся, што тут ёсьць свой мясцовы мастацкі смак, свой стыль, свой мастацкі настрой. Не, — гэткай вялічынёй, як Беларусь, нельга нэгліжаваць», — канчае Стукаліч» (285—86).

«Аднак, як ні стараліся «западно-руссы» пераканаць расійскі бок шанаваць іх і ставіцца з павагаю да іх нароўні з Расійцамі, — нічога з гэтага ня выходзіла (286). Аўтар апісуе мізэрнае палажэньне «западно-русских» культурнікаў, што працавалі над беларускай этнаграфіяй альбо старынной (287—89).

У апошнім (дзявятым) разьдзеле свае кнігі аўтар даець «характарыстыку «западно-руссизму у пачатку Х веку».

«Нявыразьлівае становічша «западно-руссов»... працягавалася і ў першыя гады XX стг. Русыфікацыя Беларусі адбывалася далей усё тым-жа ўзмоцненым тэмпам і ўсё мацней а глыбей ахапляла ўсе бакі беларускага жыцьця. Аднак, роля «западно-руссов», як аднаго з элемэнтаў гэтае русыфікацыі, была пастарому марнай. Яны ня былі прынятыя расійскай палітыкай перад рэвалюцыяй 1905 г. у якасьці станаўкой сілы краю і стаялі пастарому на заднім пляне мясцовай палітыкі. Як і раней, тон жыцьцю задавала, з аднаго боку, расійская адміністрацыя, а з другога боку — мясцовы польскі капітал. Апошні да канца выдзержаў націск цэнтральнага расійскага капіталу і ня здаў сваіх пазыцыяў. Паціху і зь вялікай асьцярожнасьцю, але Расія йшла на ўступкі польскаму капіталу. «Особые совещания о нуждах сельско-хозяйственной промышленности», што адбываліся ў 1902 г. зь ініцыятывы Вітэ, і куртатае «адміністрацыйнае земства 1903 г. для Менскай, Віцебскай а Магілеўскай губэрняў можна ўважаць за праяву падобных уступак» (291—92).

Прымеж таго ў часе рэвалюцыі «з выняткавай рэльефнасьцю зазначыўся той гістарычны факт, што ўсемагутная Расійская імпэрыя на беларускай тэрыторыі аканамічна была нолям. Расійскі пан у Беларусі, не зважаючы на ўсе яго прышчапляньні, дзяржаўся штучна, дзякуючы вылучна падзьдзяржаньню расійскай адміністрацыі і выняткавым прывілеям з боку ўлады. Даволі было, каб улада гэтая пахіснулася, як пахіснулася й расійская земляная собскасьць. Вельмі паказальна, што ў мамэнт рэвалюцыі 1905 г., зн. у мамэнт расьцярушанасьці расійскае імпэрскае ўлады, нячыслены расійскі пан заходніх губэрняў адразу выкінуў сваю земляную собскасьць на рынак. Віленскі адзьдзел сялянскага землянога банку прыняў у гэты мамэнт на продаж бальшыню двароў расійскіх паноў. Відаць, яны добра разумелі, што яны ў Беларусі прыблуды, што ўсё ім тут чужое й варожае і што калі няма за плячыма ўсядужога губарнатара, ім валей якнайбарджджэй выбрацца дахаты, да цэнтру Расіі» (299).

Зьмену прынесла рэвалюцыя 1905 г. Яна паказала, што недаволі расійскаму ўраду аднаго апірышча на дварансьцьве, каторага значэньне рэвалюцыяй было падарваньне; у Беларусі-ж спалячанае панства было й няпэўнае. Дзеля таго расійскі ўрад, апрача дваранства, пастанавіў аперціся на заможным сялянсьцьве. Гэта была палітыка Сталыпінава. З другога боку, дзеля русыфікацыі Беларусі зь нястачы сваіх собскарасійскіх сілаў, былі высака ацэненыя цяпер «западно-руссы». «Рэакцыя 1906—7 гг., задушыўшы рэвалюцыю ў крыві шыбеніцаў і катаржных рассудкаў, з асаблівай уважлівасьцю паставілася да тых, хто захаваў вернасьць цару а пасаду, хто не хацеў развалу а гібелі вялікае імпэрыі. У Беларусі гэтымі людзьмі былі «западно-руссы», што здаўна вялі змаганьне за суцэльнасьць а вялікасьць Расіі» (301). Дзеля таго закладаюцца і шчодра фінансуюцца ўрадам чарнасоценныя арганізацыі «западно-руссов», як «Крестьянин», «Русское окраинное общество», «Западно-русское общество» і інш. У «Русским ораинным обществе» «побач із рухлівымі й дзейнымі арганізатарамі — Бывалькевічам, Кулакоўскім, Кавалюком, — бяруць удзел прадстаўнікі пецярбурскай арыстакратыі, найвышшага духавенства,ураднікі зь міністэрстваў, вайсковыя гэнэралы, правая прафэсура, публіцыстыя і г. д. — зьява, што ў раней-

шую пару была немагчымая. «Западно-русские» дэлегацыі ў васобах Кавалюкоў, Уруцэвічаў, Саланевічаў і К-о, пачынаюць зьяўляцца ў пецярбурскіх салёнах, у габінэтах міністраў, на прыймох самога цара . . .» (304).

Каб здабыць прыхільнасьць сялянства да акцыі «западноруссов», ім дазволена было ў сваім друку дамагацца сялянам зямлі і крытыкаваць урад. Але не цара. Наадварот, яны выказавалі пэўнасьць, што цар учыніць досыць патрэбам беларускага сялянства ў зямлі. Адначасна яны заяўлялі, што беларускі селянін хоча зямлі, але ня волі. Менаваныя дамаганьні а спадзевы ня былі шчырыя і дзеля таго, дарма што яны ані ня былі спаўняныя, «западно-руссы» не зьмянілі сваіх дачыненьняў да Расіі.

Расійская дэмакратыя «рэдка выступала на абарону ўціськеных народаў, але яшчэ радзей выкрывала яна свае сымпатыі да ўціску. Перасьледаваць нацыянальныя рухі ўважалі за прэрагатыву ўлады і правыя ўрадовых партыяў, — дэмакратычна-буржуазнае грамадзтва ўважала за лепшае сабе ў гэтай дражлівай справе маўчаць» (333). Але ў 1911—12 гг. гэтую тактыку ўзрушыў прадстаўнік т. зв. левае расійскае інтэлігенцыі, найвыдатнейшы расійскі публіцысты, Пётра Струвэ. Ён выступіў у «Русской мысли» із заклікам да расійскага прагрэсыўнага грамадзтва стаць на станаўкое змаганьне з нацыянальнымі рухамі, асабліва з рухам беларускім а ўкраінскім (333). Гэткім парадкам усе Расійцы адкрыта выступілі суцэльным фронтам супроці Беларусаў.

Другой розьніцаю ад часоў папярэдніх у дзейнасьці «западно-руссов» гэтае пары было тое, што ім цяпер мала даводзілася ходацца з польшчынаю, але блізу вылучна зь беларускім адраджэнскім рухам. У сваіх статутах арганізацыі «западно-руссов» мелі бодкі сачыць за «белорусинством». Аўтар апісуе развой беларускага руху, пачынаючы ад 70-ых год. Ён кажа, што з паміж праваслаўнага сялянства адраджэнскім рухам беларускім праціналіся найперш тыя, што канчалі вучыцельскія сэмінары; з другога боку, да руху беларускага прыходзіла дробная беларуская каталіцкая шляхта, да чаго трэ' было-б дадаць, што й каталіцкае сялянства, асабліва канчаючы вышшую за пачатную школу. Хіба дзеля бальшавікоў аўтар піша, што рух беларускі меў наўвеце бяднейшае сялянства (309), бо запраўды адраджэнцы беларускія хацелі абняць усіх чыста Беларусаў, праўда, галоўную ўвагу яны зварачалі на сялянства, як на найчысьленшую часьць народу ды найляпей этнаграфічна захавалую, але не рабілі розьніцы з прычыны маемаснага стану сялян. І ідэя беларускага нацыянальнага адраджэньня аднолькава пашыралася як паміж бедных, так і дастатных сялян.

«Барацьба (беларускіх адраджэнцаў із «западно-руссами») пачалася па ўсіх кірунках і ў усіх мамэнтах жыцьця: у прэсе, у грамадзкіх арганізацыях, у школе, у сям'і. «Западно-руссизм» карыстаўся ў гэтай барацьбе ўсімі сяродкамі, што былі пад яго загадам: з царкоўнага амбону, з прафэсарскай катэдры, цераз паліцыю а суд, церазь безьліч афіцыяльных выданьняў, цераз «брацкія» лісткі і школьныя падручнікі, — усюды йшла прапаганда таго, што беларускі нацыянальны рух — «польская інтрыга», выдумка варагоў Расіі, што ідэя адраджэньня беларускай культуры ёсьць плод цёмнага розуму, які хоча загнаць Беларусь у процьму няпісьменнасьці й асталасьці.

«І ўсё-ж, дарма што была сіла паліцэйскага ўціску і «культурнасьць» пануючых, «западно-руссы» не маглі пахваліцца перамогаю: беларускі нацыянальны рух перасьледаваны, урадова зганены, да сьмешнага бедны на матар'яльныя сяродкі, памалу, але нямінуча пашыраўся й захапляў усё новыя пазыцыі» (329—30).

«Некаторыя з прадстаўнікоў «западно-русской» школы якбы адчувалі яе блізкі канец і слабасьць . . . Так, прыкладам, Сапуноў, чытаючы ў Віцебскай навуковай ахіўнай камісіі чытані на тэму: «Белоруссия и белоруссы», заклікаў Беларусь да самавызначэньня, да нацыянальнага ўсьведамленьня, да новай «адраджонай будучыні, якая ў руках самых Беларусаў» . . Раманаў, даведаўшыся пра залажэньне сярод пецярбурскага студэнцтва «Беларускага навукова-літаратурнага грудка, і вітаючы ягоных ініцыятараў, як «плямя маладое, незнаёмае, але роднае», заклікаў «найперш ратаваць творы душы роднага народу, якія гінуць што дня па ўсёй лініі». «Няўжо-ж мы ўжо горш людзей», пытаецца пабеларуску Раманаў у студэнтаў . . . Яшчэ больш рэльефна праявілася набліжэньне Раманава да беларускасьці ў ягонай адозьве пра «Беларускую дудку» Багушэвічаву. У тым часе, як Карскі ўбачыў у творчасьці Багушэвічавай «трапную праклямацыю ў лацінскім духу зь бязумоўнай мэтаю «вызвать смуту в русском семействе», — Раманаў знайшоў у ёй зьяву, якую ня можна абысьці. «У сьведам'ю свае сілы, — пісаў ён, — мы павінны памагчы беларускай літаратуры разьвівацца, павінны падзьдзержаваць слабых і хісьлявых.» Славутую «Перадмову» Багушэвічаву, дзе аўтар заклікаў Беларусаў не забывацца свае мовы — адзежы душы, — Раманаў завець «цёплай» і ставіцца, як відаць, да яе з магчымай прыхільнасьцю» (330—331).

Я. Станкевіч.

RESUME

Dr. John Stankevich presents here in the Greatlitvanian(Bielarus) language* a study of two works, which deal with the russification of Greatlitvania(Bielarus). One of these, namely the work of Alexander Cvikievich, is virtually unobtainable. It was confiscated immediately after its publication in 1929 and is presently a rarity.

The author of the book, Alexander Cvikievich, was arrested in the 1930's by the Russian communists and apparently perished in prison, since there has been no information about him.

The two works, reviewed here, do not present a complete picture of the russification of Greatlitvania(Bielarus), but they illustrate clearly the process of russification and its characteristics.

The first book reviewed here is: *I. A. Pushkarevich: Preobrazovanie dukha narodnosti(Epizod iz istorii russifikacii Belorussii).* Izvestiya Akademii Nauk SSSR, 1932, No. 1. Otdelenie Obshchestvennykh Nauk. (Transformation of the spirit of the nationality. An episode from the history of the russification of Bielarus. News of the Academy of Sciences of USSR, 1932, No. 1, Division of Social Sciences).

The episode from the history of the russification of Greatlitvania(Bielarus), studied by the author, is taken from the 30's of the 19th century (after the uprising of 1830-1831 in Greatlitvania). It concerns that part of Greatlitvania which was occupied by Russia during the three partitions – in 1772, 1793 and 1795; it is a ve-

---

*The term *"Bielarus"*, *"Bielarus"*, as well as *"Byelorussian"*, *"Byelorussia"* – its latest forms in English, are foreign to the nation discussed here. This term was forced upon it by the Russians with the purpose of russification. The true name of this nation, used by it for the longest period of time, is *"Litvanian*(person), *"Litvania*(country), or its less frequently used form –*"Greatlitvanian"*, *"Greatlitvania"("Licvin"*, *"Litva"* and *"Vialikalicvin"*, *"Vialikalitva"* in the language of this nation). Forcing upon this nation the name *"Bielarus"*, the Russians applied the term *"Litvanian"* to the Samogitians, a people of Baltic language, who inhabited a part of the former Grand Duchy of Litvania. They gradually adopted this name as their own. In order to avoid confusion,the term *'Greatlitvanian'*, *'Greatlitvania'* is applied to the nation discussed in this work.

ry comprehensive and distinct episode.

In the beginning the author states that Pushkin's formula "The Slavic streams will flow into Russian sea" became the battle cry of the reactionary circles of the Russian community in regard to the Slavic problem.

He shows further that, after the uprising was crushed, the Russian government "decisively and energetically introduced reforms which, according to the minister of interior, Count Bludow, 'were to turn people away from anything that could awaken inappropriate sorrows or hopes' ".

The author refers to the characterization of the Russian bureaucratic apparatus and police in Greatlitvania, as supplied by the district governors at that time. These institutions were thoroughly demoralized and noted for accepting bribes. The clergy that were in the service of the government, presented no exception. Characterizing the status of the clergy, Colonel Bek(in a notice to the chief of police) wrote: "Clergy – the moral police, are worse than the secular police."

High Russian administrators in Greatlitvania did not know anything about the country; nor was it better known in St.Petersburg.

According to a multitude of projects by the reformers of Greatlitvania, it was necessary to change its "national spirit". This goal was to be achieved by a reform of education, by the introduction of the Russian language and of the Russian civil and criminal court procedures, by the liquidation of the Greek-Catholic church, by attracting officials from the Russian districts with special privileges and, finally, by the colonization of Greatlitvania with peasants from the Russian districts.

Much was expected especially from the colonization. As far back as the time of Catherine the Second, a great deal of land in Greatlitvania was given to the Russian nobility. "Up to 1779, 107 estates with 94,160 peasants were turned over to the new owners. At that time there were plans to colonize Greatlitvania with Russian merchants and especially with peasants.

After the amount of land to be colonized was at least approximately determined, the vice-governors of Kaluga, Kursk, Pskov and Orel districts were asked to announce publicly to the population (state peasants) the advantages and privileges offered to settlers in Greatlitvania, and submit a list of persons, wishing to resettle.

We can see that the peasants to be resettled were from Greatlitvanian territories occupied earlier by Moscow (up to the 18th century), and were linguistically or at least ideologically assimilated by Moscow. The same thing happened in the 16-17th centuries. Even then, occupying a certain territory, Moscow tried to colonize it with her nobles and merchants(the peasants then were not considered fit for resettlement in Greatlitvanian territories). They were, however, taken from earlier occupied and already assimilated Greatlitvanian territories. Probable reasons for this were: greater density of population in the Greatlitvanian lands of the Muscovite state than in the ethnically Muscovite regions or in the newly colonized regions(lower Volga basin and others), psychic similarity, shorter transportation distance – all this increased the willingness to resettle.

Among persons desiring to resettle in Greatlitvania were 141 from the district of Kursk, 363 from the Pskov district, 84 from the Orel district. Others declared that they were afraid to live among foreign people. No one from the district of Kaluga desired to resettle. Thus only 588 men volunteered instead of 9,651, as was originally planned. The author gives other reasons why even this number could not be resettled.

Greatlitvanian territories, occupied by Russia in the 18th century(districts of Vicebsk and Mohilev) received the official title *Bielarus*, while Horadzen(Grodno), Vilna and Miensk(Minsk) districts and the territory of Bielastok were called Litvania. In 1840, however, it was forbidden to refer to all these districts as Bielarus or Litvania; each district was to have its own district name, i.e. Vicebsk district, Mohilev district etc.

The second book reviewed here is: *A. Cvikievich, "Zapadno-russkaja skola i jaje pradstauniki.("West Russian"School and its Representatives.*

In the first chapter of his work, the author first defines the West Russian School. "Under this name – says the author – we understand a group of political and civic personalities, as well as scholars and educators in general, who aimed to prove that Greatlitvania is not a distinct country, with her own historical and national character, but that it is the western part of the one and only Russia".

"West Russianism" began in the time of Catherine the Second, who endeavored to "erase the boundary of difference" between Greatlitvania and Russia and desired that Greatlitvanians should

become Russians with all their heart and soul. The subsequent period of russification and development of "West Russianism" was in the time of Nicholas the First and it fully blossomed during the time of Muravyev in the 60–70's of the 19th century. The organ of the "West Russian" School was the periodical *Vestnik Zapadnoy Rossii(Messenger from Western Russia),* whose editor was K. Hovorski. It revealed the darkest traits of the ruling czarist regime in Greatlitvania.

Hovorski fought against the use of the Greatlitvanian language in schools and in church sermons, including the Catholic ones. On the whole, Greatlitvanian was not to be used anywhere, except in the life of peasants, and the peasants – he hoped – would gradually learn Russian too and forget their language. Like the Russian administration in Greatlitvania, *Vestnik* argued that (Russian) "public schools in Western Region are the most powerful and efficient means of russification". "One can and should admit that close contacts and a thorough fusion of the local people with Russian people is being prepared here mainly through the system of public education", was written in the *Vestnik.* At the same time *Vestnik* maintained that education is harmful to "lower classes".

Vestnik gave its full support to Muravyev's measures and orders to appoint Russian officials to Greatlitvania after the 1863 uprising. "It should be noted – says the author – that the appeals by Muravyev and Kornilov(curator of the Vilna school district) to the Russian community to come to the aid of the West Russian region, met with a chilly response". "In spite of invitations and appeals by curators and in the newspapers, for a long time nobody volunteered to work in the Western Region" – complained Kornilov.

"The reason for this is very simple" – says Kornilov. "Service in the Western Region (i.e. Greatlitvania) demands from a Russian more work, more energy and tactfulness than that in the central regions. Life itself brings little pleasure in a district town or a backward hamlet, far from everything familiar, among people of different faith and convictions, and often quite hostile. Outside of his duties, the life of a Russian official was full of anxiety and vexations, and was confined to a very narrow circle of family and friends".

The only way to lure a Russian to service in Greatlitvania was to offer him a salary as high as possible. "Instead of former idealistic and patriotic service for the good of the empire, Muravyev

and Kornilov began to use money to attract Russian teachers and officials". *Vestnik of Western Russia* enthusiastically supported these measures... "The program of 'russification of Greatlitvania' from this moment on was clearly defined not as a cultural or national task, but as a purely economic, material interest of those 'public servants' who after 1864 began to arrive in Greatlitvania in expectation of good positions, double salaries, rewards, medals, etc.".

They were bringing with them demoralization. "They came from deep Russia in order to fill their pockets, and since there was nothing to restrain them, this mob of officials, policemen, teachers, and even officers of the countless police and Cossack posts swarmed over the 'pacified' Greatlitvania after the uprising. They brought an unusual degree of moral decay to the country, brutalized and prostituted the very foundations of its social life". "The only thing that saved the country – writes a contemporary – was the extraordinary greed for money on the part of these 'pseudo-patriots'. Only by bribing everybody could one avoid the searches and scandals which led to one's complete destruction".

"Bloody from the uprising just crushed, weary and ruined economically, its normal life disrupted, the country was groaning under the burden of this multitude of career-seekers and good-for-nothings".

"The russificators received all the financial and service advantages from the government that represented Moscow. The favors came from 'Great Mother Russia' with its unlimited economic possibilities; they came from St. Petersburg, from the departments, ministries, court circles – all the way up to the 'divine monarch' himself. The (Greek) Orthodox Holy Synod also favored them and the Moscow metropolitan Filaret supported Muravyev's system not only from his religious but also from a general political point of view. All these favors could have been gained under one condition: one should serve the Russian government. Thus these economic and material advantages formed the foundation of the 'West Russian' School".

Considering the above, there is no wonder that the Russian ethnographer A. Pypin wrote: "Hovorski turned into such á defender of the Russian idea and Russian government, that he is worse than the worst enemy". No wonder, that finally even the convinced but more reasonable supporters of Muravyev opposed Hovorski. In 1870,

the chief ideologue of the russification of Greatlitvania – Hovorski, became insane, and in 1871 died in an insane asylum.

The fourth chapter of the author's work is entitled: *Characteristic of the period of the 1870's and beginning of the 1880's.*

Before the uprising of 1863, there was a great cultural upsurge in Greatlitvania. The author depicts it as follows: "The end of the 1850's and the beginning of the 1860's was a period of extensive cultural development of the country. In Vilna the Greatlitvanian idea was growing under the 'Litvanian' or 'Kryvian' names". The author further notes, that Greatlitvanian poets were connected with this movement.

He brings forth evidence, that there was an ideological battle between the Greatlitvanian national group and the Greatlitvanian intelligentsia of Polish orientation. The victory of the Greatlitvanian national orientation was assured by the liberation of peasants from serfdom, i.e. of the element with no Polish influence whatsoever.

"Muravyev's crushing of the uprising and his regime of violence and terror destroyed also this Greatlitvanian cultural movement. The official 'Russian nationality', with Russian garrisons, police, officials and language prevailed in Vilna, as in the entire country. The struggle began for the 'soul' of the Greatlitvanian population, for its faith and future. The struggle was waged by the importation of 'true Russian' teachers, introduction of Russian books, Russian bookstores, schools and libraries. All these governmental 'directions' toward institution of the Russian nationality in Greatlitvania, which began in Muravyev's time and were continued by his close associates, are generally known. All that was alive, that was connected with the country, with its ideas and moods, all those who studied its past and served its presence – had disappeared. 'During the last pogrom it all seemed to have been washed off the face of the earth, as if an invisible hand swept it away' – wrote an observer, who happened to be in Vilna after the uprising."

The number of Russian soldiers in Greatlitvania grew immensely after the uprising. The army also had a russifying influence on the population.

The author describes the total decline of the economy and culture of the country. "This was the picture of Greatlitvania after the uprising in the 1870's and in the beginning of the 1880's, when the country's own national-cultural identity began to awaken and

the activity of the ideological leader of 'West Russianism', W. Koyalovich, developed in paralell."

"West Russianism" and its Ideological Formation is the title of the 6th chapter of the work. In this chapter the author reviews the Greatlitvanian national renaissance movement of the 70's and 80's of the 19th century, and the russification activities of "West Russians", headed by Koyalovich.

In the 1870's Francis Bohushevich, father of the Greatlitvanian national renaissance, began his literary activity. Greatlitvanian patriotic scholars appeared, as for instance, Ivan Nosovich, author of a large dictionary of the Greatlitvanian language. "The 1880's are characterized by the fast development of Greatlitvanian ethnography and increased interest in Greatlitvanian nationality as an object of scholarly studies." A group of intelligentsia, devoted to the Greatlitvanian idea (poet Ivan Niasluchouski, Al. Slupski, and the future historian, M. Dounar-Zapolski), was active in Minsk in 1887. A group of students published the newspaper *Homan,* which demanded autonomy for Greatlitvania.

"The spirit of separatism" was felt not only in the appeals of the Greatlitvanian federalists, but everywhere. It sounded from serious scholarly works and was discussed in Greatlitvanian religious brotherhoods. All Koyalovich was working for before and during the uprising, namely that "a local party" or "a party of better Polish people" in Greatlitvania renounce the ideals of Great Poland, stop propagating Polish culture in Greatlitvanian territories and accept a "new program" – all this happened, but not the way it was envisioned by the "West Russians". The local people of Polish orientation, having renounced their service to the Poles, did not begin to serve Russia, but began to support the local, Greatlitvanian, idea.

"In all the territory of Western Russia (i.e. Greatlitvania-Bielarus) – wrote Koyalovich – a double separatism is spreading – the West Russian and the Great Russian... 'Russian people' in Western Russia now study geography, genealogy and even physiology, but in a way that has no connection with science. They discuss the origin of persons and the endings of their names – does it end with 'ov' or 'ich'? Some are saying: a person from the eastern part of Russia is representative of a truly Russian way of life; those from the western part are half-Russian, with Polish or uniate sympathies. The other side replies as follows: He who is

from the West, is a conscientious and honorable person, he who is from the East, is a lazy good-for-nothing. These petty abuses reveal a very serious separation", admitted Koyalovich.

Later on, Koyalovich arrived at the main idea of "West Russianism" – the almighty idea of the Slavyanophils. Slavyanophils – and their "West Russian" members, at least some of them, were not opposed to studying and even admitting the historical individuality of Greatlitvania, provided that from then on all cultural life in Greatlitvania was to be Russian. "The polemics of Koyalovich with the federalist theories clearly revealed the value of the 'West Russians" proclamations and their promises of all-Slavic unity, independent of Great Russian leadership. It also revealed the true value of the 'West Russians" respect for local characteristics, and what would be the most likely result of their sermons about a 'comfortable place' of Greatlitvania within the Russian empire. When the question of the rights of individual national groups – in this case of Greatlitvania – left the realm of theory, and the matter of political independence was replaced by that of their own schools and books, i.e. by elements of cultural independence – then the 'coexistence in Slavism' immediately changed into 'fusion with the Russians".

For this reason Koyalovich opposed the efforts of a Greatlitvanian group at the university of Vilna – including Danilovich, Yaroshevich and others, "who came to the conclusion, that they themselves were not Poles, and certainly the people of their country were not Polish. They have decided to renew independence of Western Russia, based on the ancient idea of political independence of Litvania".

The author explains the ideology of the "West Russians" and shows that it was based on false assumptions because, in its fight against Poland, "West Russianism" placed all its hopes in the East.

Koyalovich argued that "only in unity with Eastern Russia can our love for Greatlitvania be expressed fruitfully and lawfully. Greatlitvania is attracted to the East by the unity of blood, – he repeats his usual argument. From the East, Greatlitvania received such blessings as partitions of Poland, and emancipation of serfs".

Actually, there is no unity of blood or any single national root common to Greatlitvanians and Russians. Greatlitvanians are of Balto-Slavic origin, and the Russians are Finns, with only a Slavic overlay. The concept of the "Eastern Slavic soil" is a myth; the historical heritage of these two nations is quite different. With the exception of individuals during the later periods of national decline, Greatlitvanians were never attracted to Russia. Serfdom, which was most oppressive in Russia, was not abolished there until 70 years after the decision to free peasants from serfdom in Greatlitvania.

The Characteristic of the Position of Greatlitvania in the 1880's and 1890's.

In this chapter the author discusses mainly why and how Greatlitvania became an economic colony of Russia in the 80's of the 19th century. "Russian colonization plans regarding Greatlitvania –says the author–were clearly manifested not only in practical life and in the everyday domination of Greatlitvanian economic life by the Russian capital, but also in literature. Colonization of Greatlitvania by the Russian capital was manifested at the end of the 19th century in most varied forms:local firms began business relations with Moscow, St.Petersburg and Moscow banks and financial institutions opened their branches in Greatlitvania, there was a growing development of railways and of government construction, not only of purely economic but also of strategic value. The Russian army and officials were sent to Greatlitvania at a steadily increasing rate, and finally there was an unusually fast growth of Russian schools.

Like the "West Russians", the Russian administration was also of the opinion that Greatlitvania can be russified only by educating the new generation in Russian public schools, teachers' seminaries and teachers' institutes. Greatlitvanian schools were forbidden. In fact, the "masses graduating from the old teachers' seminaries were determined russificators". However, there were among the peasant intelligentsia also individuals, who, after graduating from the seminary, were not renouncing the "peasants'" interests. The idea of national-cultural and political renaissance of Greatlitvania found its advocates among them. To illustrate the growth of national consciousness among the students of the teacher's institutes, the author quotes the writings of *N. Bantysh*, *"The old Vilna", 1884–1906*, which were kept in manuscript form in the êditor's desk of the magazine *Polymia.* Among other things Bantysh wrote: "The archives of the large public library and the museum were available to all students of the Vilna institute. The

faculty of the institute belonged to the "Committee on the Study of Ancient Acts". The students also took part in research study of historical documents. Thus the legal and historical right of Greatlitvania to Smolensk, Vieliž, Nieviel, Suraž, Augustov became quite clear to these Greatlitvanian students. They saw that Francis Skoryna, the first Greatlitvanian and Slavic printer, introduced the art of printing in Vilna and Polotsk. This was where the culture of printing began. Thus document after document, letter after letter told them that Greatlitvanian was the official language in the old "Litvanian" state. This was one reason why the "West Russians" hopes were not realized.

The author refers to the program of russification of Greatlitvania, expressed clearly by the ideologue of the Russian russificators, B. Solovyev, in the periodical *Novoye Vremya(New Time).* Here are some quotations from this program. Solovyev wrote: "A mere increase in the number of the Greek Orthodox churches did not strengthen the Greek Orthodox faith, and was therefore useless. First of all, the propagation of the Greek Orthodox faith cannot be carried out by priests of local origin...

Let us turn now to public schools. These schools and also teachers' seminaries are more numerous in the western territories than in the eastern ones. Thus it would seem that the school system ought to help russification, but even here we are far from the set goal. However, many things can still be corrected. It is desirable that the fundamentals of russification should be carried out without deviations. *It is necessary to place, even in lower offices, persons of pure Russian background* and of the Greek Orthodox faith. It is desirable that the arriving Russian officials do not merge into the locality and do not become a nobility devoted chiefly to the local interests. Every Russian should serve in the western districts a limited time of seven, eight, and at the most ten years. The priest, the deacon, the teachers in high schools and other institutions should be selected from persons born in the central regions and of purely Russian background. The church style should be Russian".

The authorities in St.Petersburg absolutely agreed with Solovyev's planning of matters:local people were forbidden to occupy positions above the fifth class, and above priesthood in the Greek Orthodox church. It became a rule to send all graduates of theological seminaries in Greatlitvania to central Russian districts.

Old Koyalovich related in the *News from the Eparchy* these interesting items:"At present (he wrote in 1881–1882)all bishops in Western Russia come from the central districts. Appointment of these bishops to Western Russia brings about many requests for positions from their relatives and countrymen. We are swamped by these requests. Some appointees call for their relatives in order to russify this country more successfully. There are few good people among those who arrive. The majority of them are 'seeking happiness'. On the other hand, West Russian graduates of theological seminaries are scattered all over Russia. I could personally make a very good list of my students, West Russians, whom I was preparing to serve in their native country, and who were sent to places like Nizniy Novgorod, Astrakhan, Kishenev, where they could not use their West Russian knowledge".

The above described program was accepted by the government.

Finally, the Russian side offered a plan to divide Greatlitvania between themselves and the Poles. They wished to come to good terms with the Poles, since they were more favorably disposed to the polonized nobilitv in Greatlitvania than to the Greatlitvanians.

Toward the end of the century, "West Russianism" was not represented by any distinct local party, nor did it attempt to form one. During this time its outward manifestations were twofold:first,there was an enormous army of lower echelon officials-russificators whose only desire was to keep their position and not to contradict their superiors. Then there was a small number of circles of "West Russian" cultural workers in the Greatlitvanian countryside(the Russian administration did not treat them favorably in the capital of Vilna). They continued in the tradition of Koyalovich, and some of them were approaching the Greatlitvanian national consciousness. "In order to defend themselves from the Russians, the "West Russians" brought forth many arguments. These were formulated by the Vicebsk circle, headed by Sapunov. They chose an able journalist Stukalich, to check the activity of Yuzhakov and Solovyev. With statistics in our hands'—says Stukalich—'we have proved that as soon as peasants became free from serfdom and got more or less sufficient grants of land, a real growth in economic well-being was manifested during the last quarter of the century and Greatlitvania advanced in all matters far ahead of Eastern, Central and Southern Russia'. The author is enchanted with Greatlitvania, he loves her

with his 'West Russian' feeling and wishes to transfer this love to the 'elder brother'; he wishes to convince him of the beauty of the Greatlitvanian nature, the natural resources of the country, the historical importance of the Greatlitvanian nation, of its culture and the upright national character. The local 'West Russian' patriotism never spoke as distinctly as in this case, when it had to defend itself against 'brotherly Moscow'. 'We can find here everything—the natural wealth of the country—forest,fish,flax,hemp etc. are exported to the capital and to the foreign markets. Laborious studies of local archeology, history and ethnography reveal the true physiognomy of Greatlitvania's past, with its abundance in dramatic episodes. The history of Greatlitvania offers a wealth of subjects for the novelists; the countryside of Greatlitvania compares with that of Switzerland, Italy, Spain and Scotland—beautiful views, groves and forests.' 'God blessed our country with such beauty'—wrote Stukalich—that, wherever you look, the soul radiates light... And not only the country, but also the people of our quiet, beautiful Greatlitvania begin to attract serious attention of the Russian scholars and of the Russian community'. He further notes the innate abilities of the Greatlitvanian nation, which gave the world many geniuses and talented people, beginning with Francis Skoryna and Simon of Polotsk, and ending with Kosciushko, Mickievich, Spasovich, Moniushka and Hlinka. Greatlitvania has many eminent historians, poets, musicians, military heroes — and the 'West Russian' Stukalich is not afraid to acknowledge this — even though most of them were of Polish culture and served the Polish idea, their Greatlitvanian ethnic identity is without doubt. He further defends himself thus: 'The expression of Greatlitvanian national genius is the Litvanian Statute, from which Alexei Mikhailovich copied his Russian legal code. 'Look carefully' — he says — at the architecture of the local buildings, edifices, churches etc. and you will agree that there exists a distinctive local artistic taste, style and artistic mood. No, we cannot ignore the greatness of Greatlitvania.'

In the last(ninth) chapter of his book the author characterizes the "West Russianism" in the beginning of the 20th century: "During the revolution of 1905, a historical fact became clear: the mighty Russian empire was an economic zero on the territory of Greatlitvania. In spite of the support of the Russian administration and exceptional privileges from the government, the existence of the Russian nobility in Greatlitvania was artificial. It is noteworthy, that during the revolution of 1905, i.e. in the moment of the weakening of the Russian imperial rule, the Russian nobility in Greatlitvania were offering their land for sale. The Vilna branch of the Peasant Land Bank was transacting sales of the majority of the Russian nobles. They evidently understood that they were strangers in Greatlitvania, that everything here was foreign and hostile and, if the omnipotent governor was not behind them, they ought to leave for home, for central Russia, as soon as possible".

"The reaction of 1906—7, having crushed the revolution in blood of gallows and in prison terms, had a special consideration for those who remained loyal to the czar and the throne, and did not wish the disintegration of the great empire. In Greatlitvania such people were the 'West Russians' who for years have fought for the unity and greatness of Russia. Reactionary organizations of 'West Russians' were founded and generously supported by the government. Their membership included representatives of the St. Petersburg aristocracy, the highest church hierarchy, officials from governmental departments, army generals, rightist professors, journalists, etc. — a thing impossible in former times. 'West Russian' delegations in the persons of Kovaluks, Solonieviches and Co. began to appear at receptions in Petersburg, in the departmental offices and had audiences even with the czar himself..."

"Russian democrats" rarely stood up in defense of oppressed nations, but even more seldom did they reveal their sympathies with oppression. They considered it the task of the government and the rightist governmental parties to persecute the national movements. The democratic bourgeois community considered it more advantageous to keep silent in this provocative matter". In 1911—12, however, these tactics were changed by the representative of the so-called left Russian intelligentsia, the most prominent journalist, Peter Struve. In the newspaper *Russkaya Mysl(Russian Thought)* he called upon the Russian progressive community to fight decisively the national movements, especially the Greatlitvanian and Ukrainian. Thus all Russians, in a united front, stood up against Greatlitvania.

Another difference in the activities of the "West Russians" in comparison with the previous times was the fact that they had no longer any need to fight against the Polish influence. The by-laws of the "West Russian" organizations included instructions to watch "Belorussinism". The author describes the development of the

Greatlitvanian movement, starting from the 1870's. He states that the first to accept the Greatlitvanian national renaissance movement among the Greek Orthodox peasants were the graduates of teachers' seminaries; on the other side the impoverished Greatlitvanian Catholic nobility joined the movement(here one should also include Catholic peasants, especially the high school graduates).

''The struggle of Greatlitvanian renaissance workers against the 'West Russians' began in all walks and moments of life: in the newspapers, in civic organizations, in school, at home. 'West Russians' used in this struggle all the means at their disposal: the church pulpit, the professors' desks, the police and the court, the countless official publications and school textbooks. Everywhere propaganda was being spread that the Greatlitvanian national movement was a 'Polish intrigue', invented by the enemies of Russia, that the idea of renaissance of Greatlitvanian culture is a product of the backward mind, which wants to drive the Greatlitvanians into illiteracy and backwardness''.

''Although supported by the Russian high society and by means of police oppression, the 'West Russians' could not claim victory. The Greatlitvanian national movement, persecuted, discredited by the authorities and ridiculously poor, slowly and steadily grew and occupied new positions''.

''It seemed that some of the representatives of the 'West Russian' School perceived its weakness and its near end. Thus, for example, Sapunov in his lecture in Vicebsk Scholarly Archival Society, entitled: '*Bielarus – country and people*', appealed to Bielarus to work toward self-determination, national consciousness, to a new 'reborn future, which is in the hands of the Bielarus themselves' ''.

ЗАЦЕМЛЕНЫЯ АБМЫЛЫ ДРУКУ

ё	мае быць	бачына	радок
выльлюцца	зальлюцца	3	3 здолу
жандараў	жандароў	4	15 згары
паліцая	паліца	4	15 згары
паліцую	паліцу	4	16 згары
мусіу	мусіў	7	1 згары
ягонага гр. Баранова	ягонага наступніка, К. Каўмана і наступніка гэтага, гр. Баранова	7	2 згары
грамадзкага	грамадзкога	7	7 згары
грамадзкае	грамадзкое	7	8 згары
Прычыны	''Прычыны	8	6 згары
мястэчку	местачку	8	9 згары
Дзеля таго	Затым	9	1 згары
із трэбаваньнем	із вымаганьням	9	15 згары
памятаць	памятаваць	9	22 здолу
''Дзеля таго што	''Затым што	9	13 здолу
таму	затым	10	4 згары
болей спалячоў	спалячанае	10	16 здолу
фаврытызму	фаворытызму	11	17 здолу
Дзеля гэтага	Затым	12	13 згары
адзержыла	адзяржала	14	19 згары
поланізм	полёнізм	15	1 згары
не цацкаецца	цацкаецца	15	26 здолу
што адкуль	хто адкуль	16	20 згары
зьверыць	зьмераць	16	16 здолу
Дзеля таго й	Затым і	17	21 здолу
Здавалася-б дзеля гэтага	Затым здавалася-б	21	14 здолу
не пярэчыць	не перачыць	23	15 згары
адзержылі	адзяржалі	23	20 здолу
у пачатку X веку	па пачатку XX веку	24	14 здолу
Дзеля таго	Дык	25	19 здолу
Дзеля таго	Дык	25	9 здолу
і дзеля таго	і затым	26	11 згары
і правыя	і правых	26	17 згары

Крывіцкае(Вялікалітоўскае, Беларускае) Навуковае Таварыства Пранціша Скарыны

прадаець наступныя кніжкі свайго выданьня:

1. *Др. Я. Станкевіч:* Доля мовы беларускае у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі .... 25 цэнтаў
2. *Яго-ж:* Этнографічныя й гісторычныя тэрыторыі й граніцы Беларусі(з мапаю) .... 35 цэнтаў
3. *Яго-ж:* Тая самая паангельску .... 35 цэнтаў
4. *Яго-ж:* Маленькі маскоўска-беларускі слоўнічак фразэолёгічны і прыказкаў .... 25 цэнтаў
5. *Яго-ж:* Некаторыя праўніцкія тэрміны беларускія .... 50 цэнтаў
6. *Kvietka Vitan:* Lavon Vitan-Dubiejkauski, zycciapis(iz 5-ma fotografami) i 23 bacyny prykaziau .... 25 цэнтаў

Усі вышменаваныя кніжкі прадаюцца па спушчанай на 30–50% цане.

7. *Др. Я. Станкевіч:* Мова рукапісу "Аль Кітаб" .... 1 дал. 50 ц
8. Дзевятнанцаць кніжкаў *"Веды"*(часапісу выд. ў 1951-54 гг.) прадаецца цяпер кажная па .... 15 цэнтаў (дагэтуль па 30 ц.)
9. Комплект *"Веды"* за 3 гады(1952-1954) .... 2 дал.
10. Поўны комплект *"Веды"* за 4 гады(1951-1954, бяз № 2 з 1951 г.) .... 3 дал.

Апрача таго, Таварыства ўзяло на комісю і прадаець гэткія кніжкі:

11. *Др. Я. Станкевіч:* Падручнік мовы беларускае .... 75 цэнтаў
12. *Яго-ж:* Зь гісторыі Беларусі .... 1 дал. 50 ц.
13. *М. Станкевічыха:* Вялікалітоўская(беларуская) кухарка .... 75 цэнтаў
14. *Mary Stankevich:* East European Cookbook .... 75 цэнтаў

Цана ўсіх кніжак разам із паштовым.

Адрыс Т-ва: Fr. Skoryna Society,
6 Vandervoort Pl., Brooklyn, N. Y., 11237